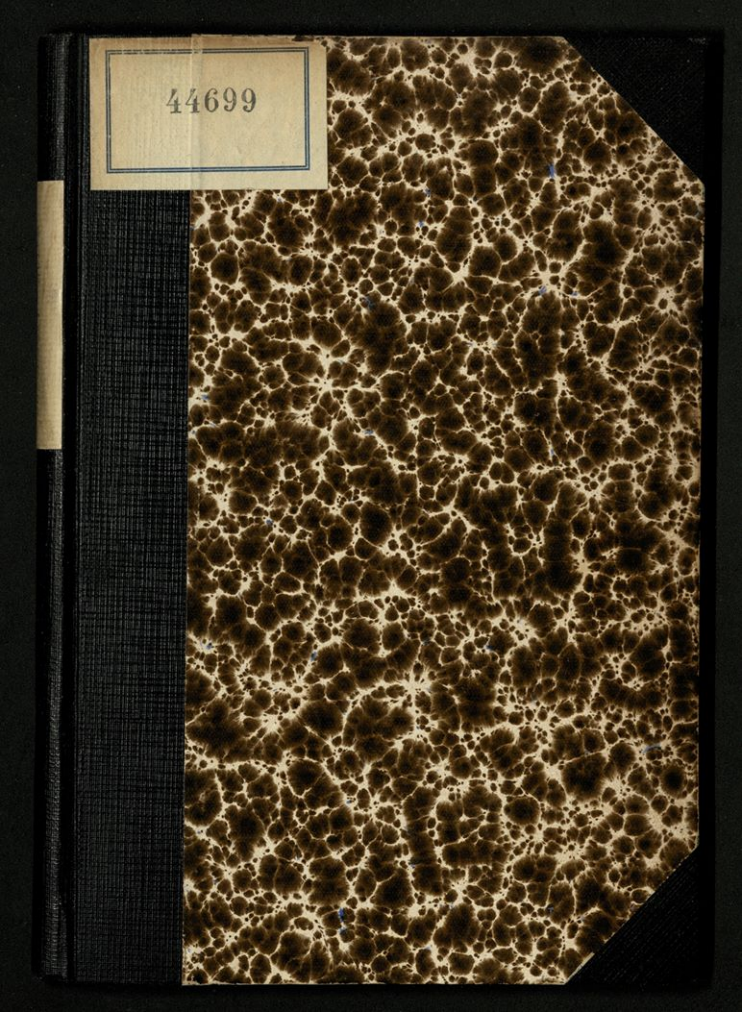
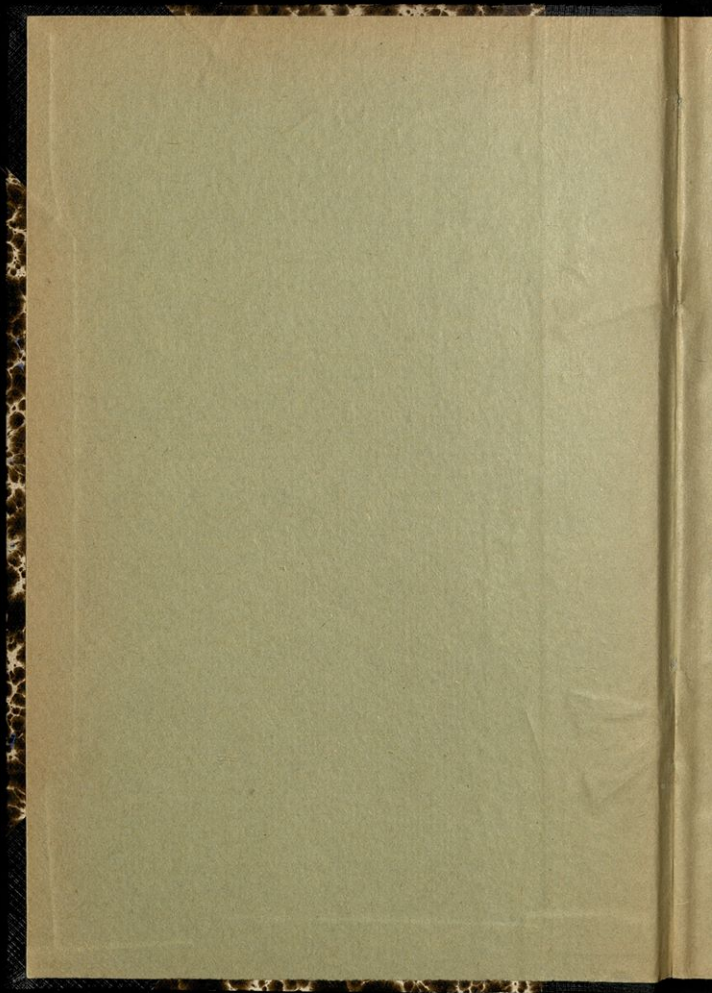

44699

The image shows the front cover of a book. The spine is bound in a dark blue, textured cloth. The top portion of the cover is decorated with a marbled paper pattern in shades of brown and cream. The bottom portion is a solid, dark brown material with a leather-like texture. A small, rectangular, light-colored paper label is pasted onto the top left corner of the marbled section, containing the number '44699' printed in a simple, black, sans-serif font.

*Velicashkemu gosporu
Dor Antonu Medvedu
c. i. hr. profesorju
v Mariboru
poklanjaja svoje
vojak - pisatelj:
Abezenski*

ЕТИКА

ИЛИ

П Р А В О У Ч Е Н И Е

СЪСТАВИЛЪ

LAST ZGOD. DRUSTVA

АНТОНЪ БЕЗЕНШЕКЪ

OFFICIER D'ACADÉMIE

ПРЪПОДАВАТЕЛЪ ПО ЕТИКАТА, ЛОГИКАТА И ПСИХОЛОГИЯТА
ВЪ ПЛОВДИВСКАТА ГИМНАЗИЯ „АЛЕКСАНДРЪ П“

(СОБСТВЕННО ИЗДАНИЕ НА СЪЧИНТЕЛЯ)

Класен.

13/11 1920.

ПЛОВДИВЪ

ДРУЖЕСТВЕННА ПЕЧАТНИЦА „СЪГЛАСИЕ“

1894

44699

030026403

ПРЕДГОВОРЪ.

Учителскиятъ съвѣтъ на Пловдивската гимназия намѣри за удобно, да вмѣсти въ годишния си рапортъ при края на учебната година 1889—90 г. моето предложение, да се въведе *етиката* като учебенъ предметъ въ VІІ-ий классъ на гимназиитѣ,^{*)} по причини, които нѣма да излагамъ тука прѣдварително, защото при четението на настоящата книга всѣки читателъ ще може самичкъ да си ги обясни.

И дѣйствително, почитаемото министерство на народното просвѣщение прие въ новата програма този предметъ, а прѣподаваието му въ Пловдивската гимназия бѣше възложено на мене

Запискитѣ ми по *етиката* бѣхж литографирани нѣколко пѣти, но постоянно се търсехж още не само отъ настоящитѣ, нъ и отъ бившитѣ ми ученици, както и отъ други лица, особено отъ учителитѣ. За туй се рѣшихъ, да напечатамъ учебника, като гледахъ да бжде по-пълень и по възможности по-добрѣ наредень, отъ колкото запискитѣ. Не искамъ обаче да кажж, че тая книга прѣдставлява нѣщо съвършено и пълно; въ нея сж изложени само главнитѣ чѣрти, както за основитѣ на науката,

*) Видѣть протоколъ отъ XXІІІ засѣданіе на 25 Юний 1890.

така и за развитието и прилаганието ѝ въ живота. Ако да бѣхъ влизалъ въ подробности, тя щѣше да стане 2 — 3 пѣти по-голяма, което обаче не е възможно по причина, че се издава на частни сръдства, и по причина, че прѣподаванието на прѣдмѣта е ограничено само въ едно полугодие. Остава на мислящия читателъ и на учителъ по етиката да допълнятъ съ примѣри изложенитѣ принципи и правила, и да развижатъ подробно ония въпроси, които тукъ се изелѣдватъ само принципиално**).

Посвѣтѣвамъ книгата на българскитѣ младежи, особено на своитѣ многобройни настоящи и бивши ученици; нека ѝ четжатъ съ същото внимание, съ което слушахъ моитѣ прѣподавания по правоучието, по психологията и логиката, и нека се управляватъ споредъ тия наставления за единъ щастливъ и добъръ животъ, каквито ще намѣржатъ въ тоя учебникъ почти на всѣка страница. Така, надѣвамъ се, ще се образуватъ въ младото поколение морални характери, което е същинската цѣль на възпитанието. Вѣрвамъ, че мнозина ще се въодушевятъ отъ тѣзи науки и ще станжатъ тоже распространители на същитѣ етически идеи въ отечеството си. Ако се сбъдне едното или другото, то ще се считамъ богато възнаграденъ за трудътъ си.

При съставянието на книгата се ржководихъ споредъ различни прочути моралисти отъ разни вѣкове и народности. Имената имъ

*) По-важнитѣ нѣща сж напечатани съ по-едри букви, а обясненията, примѣритѣ и забѣлжкитѣ съ по-дребни.

сж цитирани на надлежнитѣ мѣста. А особено имахъ прѣдъ видъ методата, развита въ съчинението: „*Основни чърти на морала*“ отъ Д-ръ *Георги фонъ Гижицки*, доцентъ на философията въ Берлинския университетъ.*) Книгата е той е написалъ по поводъ на единъ конкурсъ, когото обяви *Лессинговото дружество въ Берлинъ*, което опрѣдѣли едно хубаво възнаграждение за едно „общо достъпно изложение на моралнитѣ закони, което, ржководимо отъ единични принципи, основани върху несъмнѣнни факти на естественното упознание, да послужи като ржководство за дѣйствиуване въ поважнитѣ отношения на чловѣчески животъ“.

Съчинението на Д-ръ Гижицки получи първата награда въ този конкурсъ. За него говори единъ критикъ въ педагогическия вѣстникъ „*Deutsche Hochschule*“ (брой 59 отъ 1883 г.) така: „Ний би желали, въспитанието на младежитѣ да става морално, споредъ принципитѣ на прѣвъсходната книга на Гижицки; ще дойде врѣме, когато ще се четятъ книги въ родѣ на настоящата като евангелие.“

Колкото и да уважавамъ принципитѣ на Д-ръ Гижицки, обаче напълно не мож да се съгласж съ мнѣнието му: той мисли, че въспитанието трѣбва да бжде само морално; споредъ моето убѣждение то трѣбва да бжде *ре-*

*) *Dr. G. von Gizicki: „Grundzüge der Moral. Gekrönte Preisschrift.“ Leipzig. 1883.*

лигиозно-морално, и за туй допълнихъ на надлежнитѣ мѣста този недостатъкъ споредъ етиката на Балмеса ¹⁾ (прѣводъ отъ испански), Кирхнера ²⁾ (писана на нѣмски), Меннинга и Давида Юмъ ³⁾ (прѣводъ отъ английски), Кавелина ⁴⁾ (на руски езикъ). Нататъкъ се ржководихъ споредъ други прочути автори, както сж: Волфъ, ⁵⁾ Сигвартъ, ⁶⁾ Гумпловичъ, ⁷⁾ Лоренцъ Щейнъ, Де Роберти, ⁸⁾ Хохеггеръ ⁹⁾ и др.

Колкото се касае до езика, нека благоизволи читателтъ да вземе прѣдъ видъ, че това е едно философско съчинение, гдѣто езикътъ не може да е толкова гладкъ, както въ съчиненията по другитѣ клонове на науката, които сж по-достъпни и по-вече обработени.

Даже и у чуждитѣ автори, които сж писали много книги по философията, езикътъ не е толкозъ гладкъ, и съчиненията имъ се четжтъ трудничко; а камо ли на български, гдѣто философски съчинения сж редки и научната терминология не е до тамъ опрѣдѣлена. Най-

¹⁾ Jacob Balmes: „Lehrbuch der Ethik“ aus dem Spanischen von D-r Lorinser. Regensburg, 1852.

²⁾ Fr. Kirchner: „Ethik.“ Leipzig, 1881.

³⁾ David Hume: „Essays moral, political and literary“ ed. with prelim. dissert. and notes, by T. H. Green and T. H. Grose 1875.

⁴⁾ К. Д. Кавелинъ: „Задачи етики.“ С. Петербургъ 1887.

⁵⁾ D-r. H. Wolff: „Handbuch der Ethik.“ Leipzig, 1890.

⁶⁾ D-r. Ch. Sigwart: „Vorfragen der Ethik.“ Freiburg i. Br. 1886.

⁷⁾ D-r. L. Gumplowicz: „Grundriss der Sociologie“. Wien, 1885.

⁸⁾ E. De Roberty: La Sociologie. Paris, 1881.

⁹⁾ D-r. R. Hochegger: Ueber Individual und Socialpädagogik.“ Gotha, 1891.

¹⁰⁾ Nos non nobis: „Katechismus der Moral u. Politik.“ Hirschfeld. Leipzig, 1891.

сетнѣ обръщамъ вниманието на господа критицитѣ, които би могли да се появѣтъ, върху слѣдующій моралъ за критицитѣ отъ кардинала *Меннинга*:*)

„Критикътъ е съдия, а още по-вече, съдия, който знае по-добрѣ отъ писателя, какъ е трѣбвало да напише книгата си. Отъ критикътъ се изисква високо образование, многостранна гениалностъ и специални познания на единъ експертъ въ всичкитѣ въпроси на човѣческото мисленіе и дѣйствианіе. Нѣ критицитѣ, каквито често се срѣщатъ, не гледатъ на това; тѣ не се обезкуражаватъ и никога не сж въ стѣсненіе, защото, ако иматъ криво, това не значи нищо, понеже обикновенно пишѣтъ анонимно. . . .

Единъ критикъ или знае по-вече отъ колкото писателътъ, когото критикува, или знае тъкмо колкото него, или — мекчичко казано — той знае нѣщо по-малко. Първий е нашъ духовенъ лѣкаръ, той лѣкува насъ обикновеннитѣ смъртни и грѣшни въ нашитѣ болки и грѣшки. Ний на драго сърдце се прѣдаваме на неговата операция, при която можемъ да научимъ всекога нѣщо ново.

Колкото за критицитѣ отъ вторий видъ, които знаѣтъ толкова, колкото и писателътъ, когото критикуватъ, по-добрѣ би било, ако би ги имало по-малко и ако би да не бързатъ толкова съ тѣхнитѣ сжжде-ния. Човѣкъ обикновенно прѣдполага, че критикътъ знае по-вече отъ колкото писателътъ, и ний си правиме трудъ да четемъ критиката му, понеже мислимъ, че той има нѣщо важно да прибави къмъ книгата. А на края за жалость намираме, че сме чели въ критиката му същата наша книга, раздѣлена само на части и съ другъ печатъ.

Най-подиръ има трети видъ критици, които сж способни за всичко: това сж „желъзоедци“ отъ прес-

*) *Card. Manning. „Erholungsstunden.“ Freiburg im Breisgau 1893 стр. 85—88.*

сата,*) които всѣки моментъ могатъ да пишѣтъ за всѣки прѣдмѣтъ въ нѣкои вѣстникъ или периодическо списание. Събудѣ ги отъ най-дълбокъ сънъ, възложи имъ да отговорѣтъ на нѣщо, да подиграѣтъ нѣкого или да осѣждѣтъ нѣщо: това за тѣхъ е все едно. Самата книга имъ дава терминология и нужднитѣ данни и цитати, които тѣ цитиратъ отъ ново само съ малки измѣнения на думитѣ. Това непочтително и безбожно общество е страшно по причина на тѣхното число, на тѣхнитѣ рѣчицета и тѣхното неизвѣстно битие. Ний не знаемъ, гдѣ живѣѣтъ тѣ, а прѣдполагаме, че тѣхното жилище не е далечъ отъ Лордъ *Беконвата* къща на мъдростѣта. . . Такива критици сѣ за съжаление.“

Къмъ този „моралъ за критицитѣ“ отъ *Меннинга* мож да притурѣ, че—колкото се касае до мене—критицитѣ отъ първий видъ ми сѣ приятни, понеже мож нѣщо да научѣ отъ тѣхъ; ония отъ вторий видъ сѣ за мене безразлични, защото сме си равни; а за ония отъ третий видъ не ме е грижа по причини, които отъ горнето лесно се разбиратъ.

Прочее желяж, да намѣри книгата ми не само читатели и критици, нъ и послѣдователи и дѣйци, които да се съобразяватъ съ нейното съдържание.

Пловдивъ, 18 Януарий 1894 г.

А. Б.

*) Подъ това название на върно *Меннинге* не разбира сериозни журналисти, нъ такива хора, които се въртятъ около тѣхъ като нещастни — съжтници (трабанти).

ВЪВЕДЕНИЕ.

Етика се нарича оная наука, която се занимава съ естеството и съ произхождението на нравственността. А какво е сжщинското значение на думата нравственност? — Отговорътъ на това ще ни даде настоящий учебникъ.

Нѣкои нарекохж етиката „искуство на живота“, сирѣчь искуство, какъ да се живѣе добръ: какъ трѣбва да живѣемъ прѣзъ цѣлия си животъ, днесъ, утрѣ, тази година, идущата година, и прѣзъ всичкото врѣме, което ни е прѣд-означено. Наистина, този въпросъ е и ще бжде всѣкога единъ отъ най-важнитѣ въпроси за чловѣка, на когото първата нужда е, да живѣе, и на когото първото желание е, да живѣе щастливо и добръ.

Нъ ако би да се свърши съ това задачата на етиката, т. е. ако би да се събержтъ всичкитѣ правила за единъ добръ животъ заедно и да се поставятъ въ една система, а нищо повече, това щѣше да е едно искуство, а никакъ една наука. Ние трѣбва обаче да испитваме тѣзи правила, трѣбва да имъ намѣримъ едно здраво основание, трѣбва да постановимъ принципитѣ и да покажемъ точно и ясно начинътъ на прилаганието имъ.

И така задачата, която си поставя етиката, не е малка.

Уилямъ Салтеръ казва: „Етиката стои по-високо отъ науката, тя държи високо не огледалото на дѣйствителността, нѣ огледалото на идеалътъ; въ това огледало ние разпознаваме порокъ като порокъ, добродѣтель като добродѣтель, и послѣ можемъ да разсѣждаваме върху извѣстна епоха и върху духътъ на врѣмето. Свѣтътъ се нуждае отъ единъ по-високъ начинъ за мѣрение на справедливостта, за да се събуди заспалата съвѣсть и да се издѣйствува подобренieto на живота. — Социалнитѣ въпроси сѣ въ самата имъ основа морални въпроси.“

Еремия Готшалъ говори: „О, колко голѣмо и чудесно е значението на живота и колко тѣсенъ и тежкъ е пътътъ прѣзъ живота, който (пѣтъ) води къмъ цѣльта! А колко легкомисленно и смѣло вървѣтъ хората прѣзъ живота, като че нѣматъ нито очи, нито уши, нито умъ, да броѣтъ внимателно днитѣ си! Тѣ вървѣтъ прѣзъ живота, като че иматъ възможността, да захванѣтъ сто пѣти живота си отъ ново, слѣдъ като единтъ се свърши срамно, въ нелѣпности, глупости и грѣхове, и като че може челоувѣкъ да се вразуми слѣдъ хилядо-годишенъ опитъ.“

Английскій философъ *Жонъ Локъ* (1632—1704) означаи моралътъ като сжщинска наука и истинско дѣло на челоувѣчеството въобще.

За главната задача на етиката счита той опрѣдѣлението на общий признакъ (критериумъ) на моралното мишление и на основний мораленъ принципъ. Научната етика споредъ него трѣба да прѣдстави общественитѣ (социалнитѣ) длѣжности.

Слѣдователно етиката, като расчитва на названието наука, трѣбва да има единъ принципъ, една върховна идея.

Прѣди да расправяме подробно за този принципъ, ще приведемъ тука думитѣ на двама славни мъжие и велики мислители.

Давидъ Юмъ *), английскій философъ и историкъ казва: „Общото добро, всеобщото благощастие е върховний принципъ на морала. Слѣдователно, добро е онова дѣйствиe, което унапрѣдва общото добро и благощастieto на обществото.“

Папа Лео XIII (въ своята енциклика до френскитѣ кардинали на 3 май 1892 г.) пише: „Всеобщото добро на обществото надвива всѣки другъ интересъ; защото то е сътворяющій принципъ, запазителний елементъ на чeловѣчeското общество. Отъ това слѣдва, че всѣки истинскій гражданинъ трѣбва да се стрѣми къмъ него и да настоява да успѣва всеобщото добро подъ всички обстоятелства.“

Отъ тоя принципъ слѣдва, че моралътъ, както и правото, сж дѣло на едно солидарно съединено общество, а не на индивидуума; че моралътъ се отнася до взаимнитѣ отношения на хората и че е отъ най-голѣма важность за подобрене положението на чeловѣчeското общество.

Да се постановѣтъ правила, какво трѣбва да е чeловѣчeското поведение, за да може да постигва чeловѣкъ назначението и цѣльта си, това не е било прѣдоставено да го рѣши самата наука; нъ вече много по-рано, нежели чeловѣчeството е помислило за практическата философия, то е искало чрѣзъ обичаи и закони да уреди практиката, дѣлата и опущенията

*) Роденъ въ Единбургъ въ 1711 г. умрѣлъ тамъ въ 1776 г.

на своитѣ членове. Всички тѣзи уредби се пазиха чрѣзъ изразтъ на моралнитѣ чувствования, които необходимо трѣбвало да се появѣтъ, въ слѣдствие на общественното (социално) възпитание на чловѣка: чрѣзъ похвала и укоръ, чрѣзъ одобрение и неодобрение, съ една дума — чрѣзъ „трибуналтѣ на явното мнѣние“. Къмъ тоя трибуналъ принадлежи всѣки възрастенъ членъ на обществото; още по-вечето е отъ една страна съдия, а отъ друга страна подсѣдимъ: той съди и се произнася върху обществото заедно съ него, а то съди и се произнася върху него — даже и безъ него.

Едната частъ отъ ония уредби указа се обаче отъ толкова голѣма важностъ, щото обществото счело за нужно, за да осигури наблюдението имъ, да се прѣдвиди едно външно принуждение т. е. тѣлесно наказание, което въ едно организирано общество (въ държавата) иматъ да опрѣдѣляватъ особенни държавни органи. Въ краткъ казано: тѣзи важни наредби, тѣзи нуждни правила станаха граждански закони.

Всичкитѣ наредби, които явното мнѣние въ извѣстенъ периодъ е счело за добри и цѣლისьобразни, въ слѣдствие одобряване, похвала, уважение, или пъкъ въ слѣдствие неодобряване, укоръ и прѣзрѣние на отдѣлнитѣ членове на обществото, съчиняватъ позитивния моралъ. А всички ония наредби, които сж осветени (санкционирани) чрѣзъ фактическитѣ граждански закони, съчиняватъ позитивното право.

Практическата философия показва, до колко сж добри и усъвършенствувани фактическо съществуващитѣ морални прѣдставления и правни (юридически) наредби. Тя иска позитивния моралъ и позитивното право (както тѣ сж въ дѣйствителностъ) да ги доближи, колкото е възможно, до идеалния моралъ и до идеалното право, т. е. до морала и до правото, както тѣ трѣбвало да бѣдѣтъ: съ една дума, практическата философия (етика) иска да усъвършенствува позитивния обичай (моралъ) и позитивното право.

Практическата цѣль на онзи, който се занимава съ законодателната наука (юриспруденция) е тази, да повлияе на фактическото законодателство, за да отговаря системата на съществуващитѣ граждански закони, колкото е възможно, на идеалнитѣ юридически правила. А практическата цѣль на онзи, който се занимава съ моралната философия или съ етиката, е тази, да ръководи съвѣстѣта на отдѣлния чловѣкъ (индивидуумъ) при управляването на собственото му поведение и при одобряването или неодобряването поведението на другитѣ, и слѣдователно да ръководи тоже и явното мнѣние, за да отговаря позитивния мораль по възможност на идеалния.

И така, *етиката е наука за нравственното (моралното)*. А думитѣ „нравственност“ или „мораль“ се взиматъ тука въ най-широка смисълъ: тѣ обематъ моралното добро, добродѣтелитѣ, а обематъ и пороцитѣ, даже и всичкото дѣйствиување на чловѣка; защото и лонитѣ дѣйствия подлежатъ на моралното оцѣнение. А що е моралното въ права (по-тѣсна) смисълъ, това може да се постанови чрѣзъ научно изслѣждане, каквото имаме за цѣль въ настоящий учебникъ

„*Етосъ*“ (*ἦθος*), гръцка дума, значи: нравъ, нравственъ начинъ на мишление и чувствование, характеръ; противоположната ѝ дума е *патосъ* (*πάθος*) промѣнливо мишление.

„*Мораль*“ (*mores*), латинска дума, значи: обичай, нрави.

Етиката трѣба, възъ метафизически, антропологически и психологически основания, да опише съществото на доброто, и да покаже срѣдства и прѣпятствия при постигването му. Слѣдователно, етиката е оная частъ на философията, която не се занимава само съ тълкованието на явленията, нъ и съ обсъжданието

на цѣлисъобразни дѣйствия. Затова етиката носи названието „практическа философия“, както я нарекохме вече по-горѣ.

Сократъ бѣше първий, който захвана да се занимава съ етически въпроси; ученикътъ му Платонъ се опита да расправи за етиката по наученъ начинъ. У старитѣ етиката съдържаше прѣимущественно науката за добринитѣ. — Християнството обаче, обърна най-голѣмото внимание върху мишлението, чистосърдечността и светостта на волята. Християнската етика налѣгва особено върху длѣжноститѣ. — Въ XVII вѣкъ философитѣ Спенсеръ и Лейбницъ искаха да основатѣ етиката върху упознанието. А философътъ Кантъ (1724—1804) отдава пакъ най-голѣмата важность на мишлението и намира най-високото добро не въ нѣкой прѣдмѣтъ (както различни *евдаимонисти* *), нѣ въ разумна добродѣтель, която сама по себе си се възнаграждава, или която споредъ неговитѣ думи „съдържа въ себе си собствено възнаграждение“. Етиката на Канта се основава върху „автономния челоуѣчески разумъ“, който се появява въ противоположность на сензуалността като „категорически императивъ“. **)

*) *Евдаимонисти* се наричатъ привърженици на науката, споредъ която благощатието е послѣдната и върховната цѣль на челоуѣческото дѣйствование и е мѣрка за доброто и лошото. Евдаимониститѣ иматъ до толкова право, че челоуѣкъ трѣбва да се стрѣми къмъ благощатието; нѣ не може да се допусне, щото удоволствието да бѣде единственния мотивъ на нашето искание; защото отъ една страна тѣлеснитѣ наслаждения вѣобще не даватъ трайно удоволствие, а отъ друга страна, защото исключителния егоизмъ не е мораленъ. За това Кантъ е оставилъ съвсѣмъ на страна собствено щастие и е изисквалъ, щото доброто да се извършва само, като се има прѣдъ видъ длѣжността. Нѣ и това ни се вижда прѣстро го; споредъ нашето мнѣние челоуѣкъ трѣбва да се стрѣми къмъ своето щастие, не егоистически, нѣ на основание и въ сношение съ щастieto на челоуѣчеството вѣобще.

**) *Категорически* значи: изявително, утвърдително и сетнѣ опрѣдѣлено, рѣшително. И така Кантъ нарича моралния законъ *категорически императивъ*, защото той просто заповѣдва, независимо отъ други заповѣди, и безъ да се зима прѣдъ видъ ползата или удоволствието.

Философътъ Шлайермахеръ (1768—1834) доказва, че етиката трѣба да расправя за добринитѣ, длѣжноститѣ и добродѣтелитѣ. Споредъ това се ръководѣтъ мнозина писатели на по-новитѣ етики.

Наистина, въ нравитѣ и въ обичаитѣ на единъ вѣкъ се отражава неговата нравственностъ. Нѣ нравитѣ и обичаитѣ показватъ само обективния плодъ отъ начина на мишлението, а не и самото мишление. Моралната стойностъ на едно дѣйствиe зависи обаче — както показва добръ християнската етика — отъ мишлението (отъ замисълта). По тая причина „тоже названието „етика“, сир. мишление, характеръ, е най-подходяще.

Етиката трѣбва да постанови — както доказахме по-горѣ — основни принципи за човѣческото дѣйствование. Нѣ това още не е достатъчно. Тя като наука за нравственното не трѣбва да дава само практически правила, нѣ да нареди една цѣла система. Нейнитѣ принципи не бива да сж условни (хипотетически), нито своеволни, нѣ трѣбва да се основаватъ върху необходимостта и истината; тогава тѣ ще иматъ абсолютно значение.

Важността на етиката.

Ако испитваме нѣщата споредъ тѣхнитѣ качества и цѣли, появява ни се човѣкътъ като господарь на сътворението, — като едно сжщество, възвишено надъ всичко друго. Само у него има етическо чувство; той самичкъ схваща идеитѣ на правото, на доброто и

на истината. Чръзъ разумътъ подига се волята му надъ тъмнитѣ и слѣпитѣ побуждения; чръзъ разумътъ получава ония мотиви, които го освобождаватъ отъ робуването на побужденията; защото свободното и разумното дѣйствование е едно и сжщо. Само чловѣкъ има енергия и моралъ, занимава се съ искусства и науки, образува държави и си има своя история.

При всичко че чловѣкъ принадлежи на плѣмето си, сир. е социално сжщество *) то пакъ всѣкий единъ е особенъ индивидуумъ, какъвто не е имало до сега, нито ще има такъвъ въ бжджще.

Всѣки чловѣкъ може въ себе си да продължава различнитѣ стрѣмления на чловѣчеството; нъ всѣки чловѣкъ е малко много производителенъ, защото въ всѣки индивидуумъ всемирътъ се отражава инакъ, съобразно съ неговата точка зрѣние. Наистина, всичкитѣ сжщества въ всемира, даже и монадитѣ, сж дѣйствующи, нъ само чловѣкъ съзнава това, той самичкъ има самосъзнание, самоопрѣдѣление, т. е. личностъ, той е сжщество свободно, слѣдователно, той самичкъ има морална отговорностъ.

И така *етиката* расправя за всичко, което трѣбва да извърива чловѣкъ, т. е. каквото въобще трѣбва да се извърива.

Затова на етиката трѣбва да се отдаде най-високото мѣсто между всичкитѣ науки. Колкото интересна и важна да е всѣка наука, колкото

*) Ζῷον πολιτικόν. Аристотель.

и тя да разпространява нашето знание, нѣ знанието само по себе си има ограничена стойност. Да познавашъ естеството, е важно, и това се постигва чрѣзъ упражненіе на вроденото ни побужденіе къмъ испитваніе, което нѣщо ни доставя удоволствие.

Нѣ ние трѣбва да гонимъ нѣкаква цѣль при занимаванието си съ наукитѣ; защото безцѣлното изучаваніе е както неморално, така и безсмисленно. На пр. при всеобщата история не трѣбва само да питаме, какво е станало; нѣ трѣбва да си образуваме и сжждения за причинитѣ и слѣдствіята. Самото знание за събитіята не може да има за насъ голѣма стойност; нѣ трѣбва да знаемъ и прагматизмътъ имъ, сир. какъ вървѣхж събитіята, споредъ причинитѣ и слѣдствіята.

„Най-високото учение за челоувѣктъ е челоувѣкъ самичкъ“, казва великий германскій поетъ *Гете*. И това е вѣрно. А именно челоувѣка съ всичкитѣ му вжтрѣшни побужденія, чувствованія и стрѣмленія изучаваме ний въ етиката. Отъ туѣ вече може да се разбере важността на тази наука.

Особенна важностъ обаче си има етиката за *въспитателя*. Етиката съчинява основата (базисътъ) за педагогіята, тжй като тя опрѣдѣля сжщинската цѣль на въспитанието.

Етиката ни казва, какво именно се съдържа въ понятието „морално възпитаніе на характера“, което е цѣльта на въспитанието.

Изучаваніето на етиката ще послужи на учителя не само да схване етическитѣ поня-

тия съ по-голъма точностъ, нъ ще го подпомага значително тоже при въспитанието на себе самия и ще го направи способенъ да прѣподава *нравоучението* въ народнитѣ училища.

Обемътъ, съдържанието и распрѣдѣленieto на етиката.

Етиката расправя за всичко онова, което трѣбва да стане прѣдмѣтъ на нашето дѣйствианіе. *)

По-напрѣдъ казахме, че трѣбва да се отхвърли егоизмътъ като принципъ. Собственното благощастіе не може да бжде етическій принципъ. Егоизмътъ не е мораленъ. Философътъ Кантъ е доказалъ, че принципътъ на собственното благощастіе противорѣчи на принципътъ на моралността. За основата на моралътъ, който е общо дѣло на челоувѣчеството, може да послужи само нѣщо, което е общо на множеството, сирѣчь само цѣлокупний интересъ на всичкитѣ, а не частенъ интересъ на отдѣлнитѣ.

Частний интересъ позволява етиката да се зима въ внимание само до тамъ, до гдѣто е право, т. е до гдѣто той отговаря на интересътъ на съвокупността. Етиката гледа на всичко отъ точка зрѣніе на съвокупността. Къмъ съвокупността принадлежи на вѣрно и отдѣлния. Благото на отдѣлния не би-

*) Споредъ *Шлайермахера* можемъ да опрѣдѣлимъ обемътъ на моралното дѣйствианіе така: че то си има за цѣль, да „образува отъ цѣлото естество тѣло за нашия духъ“.

ва да се прѣнебрѣгне, нѣ трѣбва да се подчини подъ благо то на съвокупността. Отъ върховния мораленъ принципъ се изваждатъ както *длъжноститѣ* така и *добродѣтелитѣ*.

Длъжности се наричатъ ония дѣйствия, които сж съобразни съ осжществлението на всеобщото благо — върховния принципъ на морала. Слѣдователно науката за длъжноститѣ обема цѣлата областъ на морално добри дѣйствия.

Добродѣтели се наричатъ личнитѣ качества на чловѣка, които го правятъ способенъ за осжществлението на върховний принципъ на морала. Да си добродѣтеленъ, значи, да си морално ягкъ или способенъ за постиганияето на всеобщото добро. Ако би всичкитѣ качества на чловѣка да сж полѣзни за всеобщото благо, тогава този чловѣкъ щѣше да е осжществилъ идеалтъ на добродѣтелята.

*Какъ ще распрѣдѣлимъ длъжноститѣ? *)*

Отговортъ на този въпросъ ще можемъ да дадемъ, ако помислимъ, че всеобщото благощастие се образува отъ благощастияето на всички индивидууми. Слѣдователно си иматъ морално значение тоже ония дѣла, които иматъ за слѣдствие собственото благощастие на индивидуума. И тѣй моралгтъ урежда както онова поведение на чловѣка, което се отнася до него самаго, така и онова поведение, което се отнася до обществото, т. е. социалното му поведение.

*) Сравни *Fr. Wyss*: „Педагогически скаски“. (Лейпцигъ, 1887).

На това основание длъжноститѣ се распрѣдѣлять на двѣ части :

I. Длъжности къмъ себе си;

II. Длъжности къмъ другитѣ.

Едно разумно същество, каквото е челоуѣкътъ, не може да забрави и длъжноститѣ си къмъ *Бога*. Първата отъ тия длъжности е любовта. Тя е основа за всичкитѣ други. Чрѣзъ любовта присѣдинява се нашата воля къмъ възлюбления обектъ. Обектътъ на волята трѣбва да е доброто; същественния обектъ на волята е тогава същественното добро, бесконечното добро — *Богъ*.

Любовта къмъ Бога поражда *почитанието, благодарността и признателността*, че сме получили всичко отъ неговата благодатна ржка; затова се *молимъ* на Бога, и чрѣзъ молитвата ние се усмиряваме прѣдъ него та му отдаваме подобающето благоговѣние. *)

Въ **часть I-ва** различаваме слѣдующитѣ длъжности :

1. Мждростъта. Подъ нея разбираме разумно, обмишлено, прѣдосторожно дѣйствиане, гдѣто се прѣдвиждатъ слѣдствията. Тукъ принадлежи и възможността за надвиване самага себе (самонадвиване).

Въ мждростъта се съдържатъ тоже *юначество и умѣреностъ*.

2. Задоволствие. Весель погледъ на свѣта украсява всичко въ него, а едно мрачно расположение на духа хвърля сѣнка върху цѣлия

*) *J. Balmes: Ethik.* стр. 45. 46.

животъ. За това е важно за собственото щастие на всѣкий индивидуумъ, да бжде задоволенъ съ положението си, и слѣдователно да бжде благодаренъ за всички добрини, които е получилъ, и да не изисква прѣмного отъ живота.

3. *Любовта и благоволенieto* къмъ другитѣ подпомагатъ значително за собственото дѣйствително щастие. Въ семейното щастие лежи най-високото челоуѣческо щастие. Тоже и приятелството възвишава значително щастieto.

4. *Дѣятелността.* Нашитѣ длѣжности въ отношението къмъ личното съществуване можемъ да изпълняваме особено чрѣзъ дѣятелността. Чрѣзъ нея получаваме срѣдства за живѣние и едно истинско удоволствие отъ живота. Губението (убиванието) на врѣмето е голѣмъ грѣхъ противъ себе си. Всѣки день и всѣка прѣминала година е нѣщо невъзвратно.

5. *Веселостъ на духа.* Мждрия се стрѣми, при всичката разумна грижа за бжджщето, всѣкога да бжде настоящето му весело. Тоже и миналото щастие остава въ паметта му и възвишава благощастieto. Вжтрѣшното щастие на челоуѣка ошастливява и ония, които го окржаватъ.

6. *Морално самообразование.* Тая длѣжностъ принадлежи отъ части къмъ самоотносителнитѣ, отъ части къмъ социалнитѣ.

Челоуѣкъ трѣбва да се стрѣми къмъ моралното усвѣршенствувание. Къмъ въспитанието отъ страна на другитѣ трѣбва той да прибави и въспитанието чрѣзъ самага себе. Етиката

трѣбва да усили у чловѣка волята, да стане по-добъръ. Първото при това е енергическо рѣшение, да се прѣкъсне осждения начинъ на живота; второто, да се навикне чловѣкъ на доброто.

За да распознаешъ собственитѣ си грѣшки, нужна е критика самага себе. Мотото на Сократа: „*Познай себе си*,“ трѣбва да се послѣдва. Въ уединени часове трѣбва да испитвашъ самъ себе.

Корѣнитѣ на нашето дѣйствование се намиратъ въ нашето мишление и чувствовање; затова трѣбва онзи, който се стрѣми къмъ самовъспитание, да насочи мишлението си и чувствованието си къмъ благородното. Тоже и помисълта за смъртъ (*memento mori*) много спомага да земемъ живота по-сериозно.

Отъ особена важность е сношавание съ добри хора и четение полѣзни книги.

Часть II-ра расправя за *социалнитѣ длѣжности*.

Върховното правило гласи: дѣйствиата да бждатъ съгласни съ благо на чловѣчеството.

Отъ това слѣдва прѣдписанието: а) *Не намалявай благо на чловѣчеството!* Това прѣдписание посочва на длѣжноститѣ на *справедливостта, вѣрността и истинността.*

По-нататкъ отъ горното върховно правило слѣдва прѣдписанието: б) *Подигай благо на чловѣчеството!* Отъ това прѣдписание слѣдва длѣжността на *благоволенieto* или на *любовта.*

1. *Справедливостта.* — Справедливостта

е главната, най-светата и най-задължителната част на морала. Да се почита собствеността, честта, семейното щастие, здравието и животътъ, всичко това зависи отъ изпълнението на справедливостта. Да се защитавашиъ противъ едно несправедливо нападение, това го изисква справедливостта. Всичкитѣ дѣйствия, чрѣзъ които би могли да се докачжтъ другитѣ, трѣбва да се избѣгватъ. А трѣбва да се почита великото правило, показано отъ Исуса Христа: *Щото не щешъ да ти правятъ другитѣ, не прави го и ти тѣмъ!* „Управлението на езика“ съчинява тоже една важна частъ при упражняванието на справедливостта.

Дуелтъ се отхвърля като немораленъ.

Родителскитѣ длѣжности и длѣжноститѣ на възпитанието се съдържжтъ въ длѣжността на справедливостта; така сжщо и благодарността на дѣцата къмъ родителитѣ и на гражданитѣ къмъ отечеството.

Точното изпълнявание на всичкитѣ държавни закони влиза тоже въ обемътъ на справедливостта.

Зачитаннето на законитѣ е морална длѣжностъ; защото благо на държавата се основа върху законитѣ.

Почитанието на *собствеността* е тоже една заповѣдъ на справедливостта. Да махнемъ собствеността, би значило, да се върнемъ надирѣ въ естественното — диво състояние.

2. *Вѣрността*. — Подъ това заглавие ще се разглѣдва длѣжността, какъ трѣбва да се изпълняватъ обѣщанията и контрактитѣ.

Тоже и исключителнитѣ случаи ще се обясняватъ. Нататѣкъ ще се говори за длѣжноститѣ въ службата и за вѣрността въ званието, както и за вѣрността въ брака и въ приятелството.

3. *Правдата.* — Благото на челоуѣчеството зависи въ хилядо случаи отъ истината и правдата. Въодушевлението за истината у просвѣтений испитателъ е въодушевление за главната причина на челоуѣческото благо. Цѣлото социално съобщаване се основава върху това, да се довѣрѣва челоуѣкъ на челоуѣка, а всека лѣжа прѣпятствува на това довѣрие.

4. *Благоволенieto.* — Казахме по-горѣ (подъ б), че не е достатѣчно, да се пазимъ, да не докачимъ другитѣ хора; нѣ моралѣтъ настоява, да се подига щастието (благото) на другитѣ. Това става чрѣзъ благоволенieto.

Въ надлежната глава ще се доказва, какъ се доближаватъ често благоволенieto и справедливостѣта и какъ тѣ прѣминаватъ едно въ друго.

Колкото по-вече добро може да се извърши и съ колкото по-малка загуба за благодѣтеля, толкозъ по-спѣшно е изискванието да се направѣ.

И тука си има значение изречението на *Августъ Конта.* „*Каквото правишъ, прави го съ разумъ и мисли, какъ ще се свърши!*“

Челоуѣкъ може да прави благодѣяние често пѣти тоже само чрѣзъ сърдечно съучастие въ щастието и нещастieto на другитѣ.

Една отъ най-голѣмитѣ добрини, които могатъ да се направѣтъ на челоуѣчеството, е мо-

ралното усъвършенствование на характера чрезъ възпитанието.

Най-голѣмата съвѣкупность, върху която индивидуумътъ може да влияе, е обикновенно собственния му *народъ*. Затова благощатието на народа трѣбва да бѣде най-важний прѣдмѣтъ на едно разумно благоволение. *Смисълъ за общественото благо и готовность за пожертвованиято въ полза на обществото* съчиняватъ истинската гражданска добродѣтель, а гдѣто липсува тя, не може никоѣ да расчитва на славата на истинска мжжественна добродѣтель.

За да може практическата философия да испълни своята голѣма задача, трѣбва прѣди всичко да постанови върховния мораленъ принципъ на правото и доброто. Това постановление е истина по-важно отъ всичко друго, защото всичкитѣ по-нататъшни опрѣдѣления зависять отъ него.

По-тази причина въ първия отдѣлъ на етиката ще размишляваме именно върху тая точка, за да можемъ дя туримъ едно здраво *основание* на нашата наука. *)

Нататъкъ ще расправяме на това основание, какъ всичкото дѣйствиување на челоуѣка трѣбва да бѣде отправено къмъ осъществлението на нашия идеалъ, сирѣчь какъ той трѣбва да се стрѣми, да усъвършенствува благощатието на свѣта споредъ силитѣ си. Това ще го развиемъ съ всички подробности въ втория отдѣлъ.

*) „Щеше да е глупаво — казва Д-ръ. Гижицки — ако би да нареждаме съвсѣмъ незначителни нѣща систематически и да расправяме за тѣхъ методически, а при това да оставимъ цѣлия си животъ. всичкото си искание и дѣйствиување да се уреждатъ споредъ слѣпото побуждение, минутното расположение или споредъ случайни обстоятелства “*D-r. von G. Gizycki*: „Главни черти на морала“ стр. 6)

ОТДѢЛЪ ПЪРВИЙ.

ОСНОВАНИЕ.

§ 1.

Моралнитѣ идеи и принципи.

Всички хора притѣжаватъ морални идеи. *Добро, лошо, добродѣтель, порокъ, позволено, забранено, право, длъжностъ, отговорностъ, заслуга*, сж думи, които употрѣбяхъ и употрѣбаватъ образувани, както и необразувани хора въ всичкитѣ врѣмена и на всѣкъдѣ. Това е единъ езикъ, когото напълно разбира цѣлото челоуѣчество.

Издирванията на философитѣ за сжществуването на моралнитѣ идеи сж тоже едно доказателство за тѣхното сжществуване. Защото никой не щѣше да пита, какви сж тѣ, ако би да не знаеше, че сжществуваатъ. Нѣма никоя областъ отъ идеи, отъ които би било по-невъзможно да се освободимъ, отъ колкото е тази. Челоуѣкътъ сжщо така не склонява да абстрахира отъ сжществуване на моралний порядкъ, както не е склоненъ да се съмнява върху свѣта, когото забѣлѣзва чрѣзъ осѣтителнитѣ си органи (или чрѣзъ чувствата).

Прѣдставете си единъ покваренъ челоуѣкъ, който би утвърждавалъ, че моралтъ билъ праздна работа, че въ всичко трѣбовало да се пита само за полезното, че трѣбва просто да се търси удоволствието и да се отбѣгва болката. *)

*) Примѣрътъ е расказанъ споредъ *Балмеса*: „*Етика*“ стр. 6.

Нъ този повваренъ чловѣкъ не ще може да бжде развратенъ до такава стѣпень, както той може би да иска, защото той не може да се освободи напълно отъ всичкитѣ морални идеи. Направете единъ опитъ; кажете му, че единъ приятель, комуто е направилъ много добрини, го е прѣдалъ. „Каква неблагодарность!“ ще извика той, „каква несправедливостъ!“ Той нѣма да осѣти, че неблагодарността и несправедливостта сѣ нѣща, които принадлежатъ исклучително на моралната областъ, която той се мѣчи да отказва.

Отстранете сега собствения му интересъ и го направете като простъ зритель на морални и неморални дѣйствия, тогава ще се яви у него същото противорѣчие.

Расказвайте му, че единъ приятель жъртувалъ свойтъ животъ, за да спаси живота на другъ нѣкой. „Какво хубаво дѣло!“ ще каже на това същия слушатель.—За нѣколко хиляди сръбърни пари или за нѣколко стотини жълтици прѣдаде единъ офицеръ крѣпостта на неприятеля и упропасти чрѣзъ това отечеството си. „Какъвъ срамъ, каква подлостъ!“ ще извика същиятъ.

Какво доказва това нѣщо?—Доказва, че моралнитѣ идеи сѣ дълбоко вкоренени въ нашия духъ, че сѣ отъ него нераздѣлими, че сѣ първобитни факти и че сѣ условия, които сѣ наложени на нашето естество, и противъ които никакви софизми не могатъ нищо да направятъ.

Ако имаме намѣрението да търсимъ произхождението на моралтъ—казва славный философъ *Давидъ Юмъ* *)—то можемъ да слѣдваме единъ много простъ методъ. Ние ще анализираме ония complicationи въ качеството на душата, които съчиняватъ това, каквото наричаме въ обикновенния животъ „личното достоин-

*) *David Hume: Essays moral, political and literary ed. with prelim. dissert. and notes, by T. H. Green and T. H. Grose, 1875.*

ство.“ Ние ще разгледваме всѣко качество на духа, което става причина, да бжде чловѣкътъ уважаванъ и обичанъ, или прѣзиранъ и умразенъ. Ние ще разгледваме ония обичаи, чувствования и наклонности, които ако се приписватъ на нѣкоя личностъ, съдържатъ било похвала, било укоръ, или могатъ за нейния характеръ да ѝ служатъ като похвала или като срамъ. Въ това отношение всички хора сж равно осѣтливи.

Всѣкий езикъ има—както казахме по-горѣ—цѣль редъ думи, които употрѣбява въ добра и въ противоположна смисль. Само трѣбва да внимаваме на оная точка, въ която се съгласяватъ похвалнитѣ качества отъ едната страна и укорнитѣ отъ другата, и тогасъ ще намѣримъ основитѣ на етиката, както и ония принципи, отъ които се произвожда въ върховната инстанция всѣко одобряване или неодобряване. Този въпросъ се отнася до факти, а не до отвлечени работи; затова ще можемъ да прилагаме тука способътъ на опитностъ (индуктивенъ методъ), и така да изваждаме общи принципи отъ сравняванието на отдѣлнитѣ случаи.

Моралнитѣ чувствования иматъ за цѣль на всѣкждѣ и всѣкога, да се ограничтъ лоши намѣрения и егоистически побуждения, та да се усъвършенствуватъ и развиватъ благонамѣрени побуждения и ония качества, които се разбиратъ подъ понятието самонадвигане, както: юначество, умѣренностъ и разумностъ. Колкото повече чловѣчеството се развива, колкото по-високо се подига интелигенцията и опитността и колкото по-хубаво се развива

възможността на чловѣка да съчувствува съ другитѣ хора: толкосъ по-голѣмо съгласяваніе има въ моралнитѣ възрѣнія. Да, дѣйствително между хората въ никое отношение нѣма толкосъ голѣмо съгласяване, както въ отношение на доброто и лошото. Колкото и да сж различни религиознитѣ мнѣнія на народитѣ, нѣ при всичко това, какво съгласие има въ отношение на припознаване на ония качества на чловѣческии характеръ, които заслужватъ похвала и на ония, които заслужватъ укоряване.

Спомѣнатия голѣмъ философъ и историкъ *Давидъ Юмъ* е постановилъ, слѣдъ испитваніето на фактически морални прѣдставления въ миналото и настоящето, *всеобщото благо като върховенъ принципъ на морала*. Той доказа, че всичкитѣ качества и дѣйствувания на духа, които намиратъ общо одобряване, сж полѣзни или приятни за самото дѣйствующе лице или за другитѣ; и обратно, всичкитѣ качества и дѣйствувания на духа, които възбуждатъ общо неодобрене, сж причина за неприятностъ или за нещастие на дѣйствующия или на другитѣ. И въ колкото по-голѣма стѣпень едно качество или едно дѣйствие е имало намѣрението (тенденция), да принесе щастие или да прѣдпази отъ нещастие, толкозъ ще бжде по-силно одобряваніето или неодобряваніето.

Това указва на принципътъ, на когото можтъ дѣйствіята или качества да отговарятъ въ различни стѣпени, т. е. (принципътъ) *благо или благощастіето на чловѣчеството*.

Человѣчеството, колкото повече напръдва, толкозъ повече склонява къмъ това да оцѣнява дѣлата и характеритѣ съобразно съ тѣхното отношение къмъ общото челоуѣческо благощастие.

Слѣдователно, върховния принципъ на идеалния мораль, т. е. на моральтъ, какъвто той трѣбва да бжде и споредъ който трѣбва да се управлява извѣстенъ позитивенъ мораль, е всеобщото благощастие. *Всеобщото благощастие е най-взрховния принципъ на дѣйствианието.*

§ 2.

Анализисъ на понятието за доброто и лошото въобще. *)

Понятията, „добро“ и „лошо“ иматъ извънредно широкъ обемъ. Тѣ могатъ да се прилагатъ на нѣщата, на качества, отношения, какго и на хората, дѣйствианията и учрѣжденията. Тѣ сж най-обширни изражения за оцѣняванието въобще. Каквото е добро, има извѣстна стойность, каквото има стойность, това е въ това отношение добро. Нѣщо е „добро“ или „нѣщо си има стойность,“ сж почти тождественни или еднозначуци понятия (синоними). И двѣтѣ сж относителни понятия. „Добро“ изразва всѣкога отношение къмъ друго нѣщо, сир. добро за нѣкого или за нѣщо.

*) Споредъ *D-r. G. von Gizycki: „Grundzüge der Moral,“* стр. 13 и др

Така тълкуваше вече Сократъ, че непознава никое добро, което да не е добро за нѣщо или за нѣкого. Израженията „абсолютна стойност“ и „абсолютно добро“ сж противорѣчущи, ако съ „абсолютно“ искаме да означимъ „освободено отъ всѣко отношение“. Както стойност и добро, така сж и „лошо“ и „безъ стойност“ относителни понятия.

Сега до какво се отнасятъ тѣзи нѣща, които означаваме съ прилагателното име „добро“ или „лошо“? Ако разгледваме употреблението на тѣзи думи, ще се убѣдимъ скоро, че съдържатъ всѣкога нѣкое прямо или косвенно (директно или индиректно) отношение къмъ едно съзнание въобще, нъ и къмъ едно чувство у юще съзнание, къмъ едно чувство на радость или скърбъ.

Такива нѣща иматъ стойност и такива нѣща сж добри, които сж посрѣдствена или непосредствена причина на приятното състояние на съзнанието, или сж посрѣдствена или непосредствена причина на отстранението на неприятнитѣ състояния на съзнанието. Така сжщо казва *Локъ*: „Нѣщата сж добри или лоши само въ отношение на радость или болка“. Добрината или лошавината не сж свойственни на прѣдметитѣ сами по себе си и раздѣлени отъ всѣко отношение, но стойността лежи само въ тѣхното отношение къмъ субекта, именно до колкото тѣ причиняватъ радость или намаляватъ болка. Тогава не до обекта трѣбва да се обръщаме въ послѣдната истанция, ами до субекта. И споредъ различното распо-

ложение на субекта могатъ същитѣ обекти да бжджтъ добри или лоши, да станжтъ добрини или злини. Нека се промѣни състоянието на субекта, и това, което бѣше по-напрѣдъ добро, ще стане лошо.

Примѣри. Единъ ботушъ е добръ, казва нѣкой. Защо? Той отговаря: защото ми прилича; защото не пропуска вода. Що значн, че той ми прилича и той не пропуска вода? Той ми прилича, значи, че не ми прави болка и има хубава форма, което нѣщо не дава да се поврѣжда естетическото чувство. Той не пропуска вода; защо е добро това? Защото ми е неприятно да имамъ мокри крака и защото би могълъ въ слѣдствие на това да се разболежъ. А защо не е добро да е чловѣкъ боленъ? Защото болѣстѣта е причина на неприятни чувствавания и защото може да съкрати живота. А защо е добро да живѣешъ, и то дълго врѣме? Защото мисълѣта за смъртѣта произвожда неприятни чувствавания и защото азъ мислжъ, че въ живота ми ще има още по-голѣмо количество на приятни отъ колкото неприятни състояния на съзнанието.

Естественнитѣ науки си иматъ стойностъ, тѣ сж добри за чловѣчеството. Защо? Защото испитателя чрѣзъ своето интелектуално (умствено) дѣйствиe се осѣща удовлетворенъ и щастливъ, и защото плодетѣ на неговитѣ познания могатъ да ползватъ цѣлото чловѣчество, понеже разпространяватъ все по вече господствуванieto на чловѣка върху естеството, и понеже затварятъ изворитѣ на неприятността и отварятъ нови извори за приятността.

Едно дѣйствие е добро. Защо? Защото ме радва и въдушевява, когато го гледамъ. И още повече, защото това дѣйствие ошастливява онзи чловѣкъ, до когото се отнася, и най-сетнѣ, защото дава хубавъ примѣръ за подражавание, и така може да стане причина за други добри дѣйствия.

Колкото различни сж въобще състоянията на съзнанието, толкозъ различни сж тоже удо-

влетворенитѣ и болезненитѣ състояния, та толкозъ различни сж, вслѣдствие на това, и добринитѣ и злинитѣ. Има добрини и злини въ отношение на органически чувствования, както въ отношение на нашитѣ естетически и интелектуални чувствования. Разбира се, че чрѣзъ това, ако нѣкой прѣдметъ е добръ въ отношение на единъ отъ тѣзи видове състояния, не е изключено да бжде добръ тоже и въ отношение на другитѣ.

§ 3.

Най-върховното добро.

Добро е, както го опрѣдѣлихме, относително понятие, което изразява, че това, което е наречено добро, привожда пряма или косвенна радост или прѣдпазва отъ болка.

Радостъ и болка има само въ чувствующи същества; значи, това, което привожда радостъ въ чувствующитѣ същества, е добро. Едно нѣщо е добро за извѣстенъ индивидуумъ, ако и защото му донася радостъ. Същото нѣщо може да бжде за друго едно същество лошо, ако и защото не донася за него радостъ. Едно нѣщо може да бжде добро за множество, може да бжде добро за едно цѣло общество, ако и защото донася радостъ за всичкитѣ.

*Кое е най-върховното добро? **) Този въпросъ си поставяхж мнозина мислители вече въ ста-

*) Споредъ *Fr. Kirchner*, „*Ethik.*“ Лейпцигъ, 1881.

рия вѣкъ. Епикурейцитѣ^{*)} търсихъ най-вѣрховното добро въ сензуалното (въ тѣлеснитѣ наслаждения); а Стоицитѣ^{**)} казвахъ, че само разумното е най-вѣрховното добро.

Питагоръ, Сократъ, Платонъ и Аристотель мжчихъ се по различенъ начинъ, да съединятъ разумното съ сензуалното.

*Св. Августинъ*значи Бога за най-вѣрховното добро, и *Иисусъ Христосъ* каза: „Търсете най-напрѣдъ царство Божие и неговата справедливостъ, а всичко друго ще ви се даде“.

За Християнина е тогава най-вѣрховното добро *царство Божие*, т. е. Божественния порядкъ на нѣщата, който ще се възстанови на свѣта чрѣзъ духътъ на Иисуса Христа.

Безъ да се впускаме въ догматическитѣ форми, можемъ да кажемъ: *Най-вѣрховното добро е въ службата на Бога осветеното и очистителното челоѳчество.*

Нъ челоѳството се състои отъ отдѣлни индивидууми. Най-вѣрховното добро за индивидуума е тогава тоже благощастнето. А туй се намира само въ моралното усѣвършенство.

*) *Епикуръ*, грцкый философъ (342—270 пр. Хр.) училъ е въ Атина въ градината си, че благощастнето се намира въ радостнитѣ осѣщания, които се основаватъ въ неповрѣденото отъ никои болки състояние на духа. Неговитѣ послѣдователи се наричатъ *Епикурейци*

**) *Стоицизмъ* се нарича науката на философа Цено, който е прѣподавалъ въ Атина въ единъ „портикъ“ въ единъ видъ покрита галерия (*стоа*). Неговитѣ послѣдователи *Стоици* считалъ философията като ръководство въ мъдростта на живота и добродѣтеля като най-вѣрховното добро.

Може ли лошия чловѣкъ да се счита щастливъ? Никакъ; вътрѣшността му всѣкога ще го упрѣкава. Нъ да обръщашъ духътъ и сърдцето къмъ идеалнитѣ кржгове на истинното, хубавото и светото, това дава вътрѣшното щастие. Съ пълно право казва прочутия германскій поетъ *Шиллеръ*: „Волята на чловѣка е неговото щастие“. А на друго мѣсто казва сжщій: „Не търси щастieto въ външния свѣтъ — тамъ го търси глупецътъ; търси го въ вътрѣшността си, защото ти го произвождашъ“. Само съвършенний чловѣкъ може да бжде щастливъ.

Добрия чловѣкъ е благощастенъ, и въ това благощастие чрѣзь моралното усъвършенство распознаваме най-върховното добро. Туи именно е най-върховното добро, защото съединява въ себе си всичкитѣ добрини. А усъвършенството на отдѣлния си има за условие усъвършенството на съвокупността. Това е въобще най-върховната цѣль на свѣта. За това всѣки отъ насъ е призванъ, да я осжществи въ насъ. Всѣкой въ своето звание трѣбва да дѣйствува за подобрене морализиранieto на чловѣчеството.

За сравнение ще приведемъ тука още нѣкои изречения на философитѣ.

Улрици *) кзва: „Естественното побуждение търси всѣкога собственото благощастие. Испълнението на прѣдзначението на чловѣка и постиганието на благого му сж едно и сжщо. Всѣка заповѣдь, както и да я схва-

*) *Ulrici*: „Богъ и чловѣчеството“; кн. I

немъ, все стои въ сношение съ благо то на чело вѣчеството“.

Лоце *) е на мнѣние, че единственното побуждение за всичката практическа бодростъ било стрѣмлението, да се спечели и задържи удоволствието и да се отбѣгне болката.

На това трѣбва да се възрази, че е твърдѣ опасно, ако би да се постановис о бственното благощастие като най-вѣрховното добро, тъй като и безъ това егоизмътъ на чело вѣка е доста силенъ.

По тая причина *Кантъ* се бори противъ евдаимонизма — както спомѣнахме въ въведението — и казва: „На принципа на моралността щѣше да противорѣчий направо, ако би да поставимъ собственното благощастие за побудителна причина; още повече, принципътъ на евдаимонизма е равенъ съ смъртъта на цѣлия мораль.“**)

Нъ Кантъ счита отъ друга страна благощастнето за слѣдствие на моралността. Съзнанието, че сме свободни при изпълняването на длъжноститѣ си, ни дава едно трайно вжтрѣшно задоволствие, къмъ което би трѣбвало да се стрѣмимъ.

Най-вѣрховното добро е моралността, а необходимото слѣдствие отъ нея е — благощастнето.

Добродѣтельта и благощастнето заедно съчиняватъ най-вѣрховното добро на единъ възможенъ свѣтъ.

Свършваме съ Платона: „Да мислишь,

*) *Lotze*: Микрокосмосъ II.

***) *Kant*: Съчинения VIII.

каквото е вѣрно, и да чувствувашъ каквото е хубаво, и да искашъ каквото е добро: въ това узнава духътъ цѣльта на разумния животъ.“

§ 4.

Добро за отдѣлния и добро за обществото.

Най-високото мѣрило за добринитѣ и за злинитѣ на индивидуума е неговото по възможностъ най-голѣмо благощастие; а най-високото мѣрило за добринитѣ и злинитѣ на обществото е по възможностъ най-голѣмото благощастие на всичкитѣ.

Много важно е, да се пази — както обяснява *Жоржъ Гротъ* — разликата между двѣтѣ понятия: *добро за индивидуума* и *добро за обществото*. Това сж двѣ понятия, а не едно. Тѣ могатъ да се покриватъ (да сж тождественни) въ повечето случаи, т. е. това, което е дѣйствително добро за индивидуума, може да е обикновено добро и за обществото; нѣ кога се случва това и до кждѣ отива това съгласяване, това не може да се каже отъ напрѣдъ, нѣ трѣбва да се постанови чрѣзъ специално испитване на дадения случай и при извѣстенъ индивидуумъ. Дѣйствително, тази хармония между общественото добро и между индивидуалното добро ще стане въ тази съразмѣрностъ по пълна, до колкото се подобряватъ моралното състояние на чловѣка и общественитѣ отношения.

Може да стане голѣма бъркотия, ако се смѣсватъ тѣзи двѣ понятия, както го направихх

мнозина етици. Особенно при старитѣ етици не се намира това различаване. Тѣ разсжждавахъ все отъ точка зрѣние на индивидуума. Отъ него и отъ неговото най-голѣмо благощастие тѣ излизахъ и отнасяхъ всичко къмъ него. Ако се е извършило едно добро дѣло, едно самопожертвувание, това—казвахъ—било едно „добро“ за дѣйствующий; това искахъ да го прѣкаратъ безъ исключение. Вслѣдствие на това се явихъ най-голѣми парадокси и противорѣчия, както го виждаме особено у Стоицитѣ, които считахъ, че това, което е дѣйствително благотворно за индивидуума, е—и за обществото. Нѣ моралътъ не е дѣло на отдѣленъ индивидуумъ, ами той е (както и правото) дѣло на едно солидарно съединено общество. Моралътъ се отнася,—понѣ въ пѣрвъ редъ,—както и правото, до уредбата на отношенията между чловѣкъ къмъ чловѣкъ. Слѣдователно, най-високото мѣрило на моралътъ, както и на правото, не е по възможности най-голѣмото благощастие на този или онзи индивидуумъ, но по възможности най-голѣмото благощастие на обществото. Всеобщото благощастие е „етическото най-върховно добро“ (*summum bonum*), и то трѣбва да се различава отъ егоистическото най-голѣмо добро. Моралътъ очаква отъ индивидуума, да дѣйствува съобразно съ етичeskото или моралното „най-върховно добро,“ за което говорихме вече въ прѣдидущата глава.

Отъ казаното слѣдва, какво нѣщо е морално добро въ обективно отношение: моралното добро е начинътъ на дѣйствуване,

който възвисява благосъстоянието на обществото.

Това различие на *моралното добро* отъ *добро въобще*, не се намира достатъчно ясно изразено у старитѣ философи. Тѣ употрѣблявахъ р о д н о т о понятие „добро“ като мислѣхъ само единъ видъ отъ добро, сирѣчь морално добро или право, и влѣдствие на това не различавахъ точно *свѣстѣта* отъ „*разумното самолюбие.*“ А въ прочемъ това е ходътъ на всичкото развитие, че се распрѣдѣля нѣкоя въ началото нераздѣлена единица, по-послѣ въ едно множество опрѣдѣления

Въ всички езици се употрѣбляватъ сжщитѣ думи за означение на онова, което има въобще стойностъ и на онова, което има морална стойностъ. „Добро“ и „лошо“ може и въ българскій езикъ да се прилагатъ на морално безразличнитѣ (индифирентнитѣ), както и на морално значущитѣ нѣща. На пр. добро врѣме, добро дѣйствие, добръ человекъ; лошо врѣме, лошо дѣйствие, лошъ человекъ; нъ за „лошъ“ въ отношение на сжщества, които иматъ воля, особено за единъ извѣстенъ видъ отъ лошабини, за една враждебна воля, която иска да поврѣжда на други хора, имаме тоже думата „*зла.*“

Това, което има повече щастливи слѣдствия, е по-добро; това, което има въ много случаи щастливи слѣдствия, е по-добро, отколкото онова, което има само въ единъ случай щастливо слѣдствие. Отъ туй слѣдва, че това, което е добро за обществото, слѣдователно, доброто въ обективно отношение или моралното добро заслужва да се нарече добро съ осо-

бенно означение. Това, което е добро за обществото, е добро въ безусловна смисълъ. Често пжти, когато говоримъ за доброто и за цѣнното въобщо, мислимъ моралното добро, моралната цѣнностъ. Ако моралното оцѣняване не се отнася до едно дѣйствие, или до единъ начинъ на дѣйствуване въ обективна смисълъ, нъ до дѣйствующата личностъ, до едно характерно качество, то се прилага прилагателното добро, въ морална смисълъ, само на такива характерни качества, които по сжществото си да сж въ сила да донесжтъ благощастие за обществото. Добрий или добродѣтелний чловѣкъ се нарича така, защото той, чрѣзъ своитѣ характерни качества, донася щастие за обществото. Той се познава по своитѣ дѣла (плодове). А лошии се нарича така, защото той, чрѣзъ своитѣ душевни качества, донася нещастия и злини за обществото. „И дѣйствително — както казва Лейбницъ — може единъ единственъ лошъ чловѣкъ, при извѣстни обстоятелства, въ родѣ на Нерона и Калигула, да направи по-голѣми злини, отъ колкото една чума или едно землетрѣсение.“

§ 5.

Общественниятъ интересъ и индивидуумътъ.

„За развитието на всѣки индивидуумъ нужно е, да го подпомага нѣкое общество, нужно е сношението му съ хората около него, инакъ той щѣше да пропадне. Влиянието на съвокупността върху индивидуума, т. е. помощта, която получава една личностъ отъ своя кръгъ, за да постигне цѣльта си, ще наречемъ *въспитание* въ по-широка смисълъ, което е слѣдователно допълнение на развитието.“

Д-ръ Г. А. Линднеръ.

Да съществуващъ, значи, да се намирашъ въ сношение. Това си нѣма значение само за външното естество на челоуѣка, нѣ и за душата. Ако и да прѣдставлява индивидуумътъ нѣщо съвършено у себе си, той пакъ си има свѣрски съ други индивидууми. Отдѣлния челоуѣкъ е тои постоянно въ взаимно сношение съ другитѣ. Тѣи като индивидуумитѣ си приличатъ, то могатъ дѣйствиата имъ да влияятъ едното върху другото. И така се образува едно общо съдържание на духа (*общественъ духъ*), който може да се сравнява и прѣнася. Този духъ— може да се каже—че живѣе, тѣи като постоянно се „вдѣхва“ отъ него единъ индивидуумъ; той го запазва и усъвършенствува. А отъ друга страна този „общественъ духъ“ получава извѣстна обективностъ, въ която — тѣи да кажемъ—се ражда индивидуумътъ. Този обективенъ духъ даже прѣживѣва индивидуумитѣ: отдѣлнитѣ челоуѣци се появяватъ на свѣтовната сцена и си заминаватъ; люлка и гробъ, раждане и смъртъ—тѣ сж като едно вѣчно море, гдѣто едната вълна се дига, а другата я срутява. Душевнитѣ творения види се, че образуватъ една голѣма цѣлостъ, която живѣе отъ смъртъта на частитѣ ѣ.

Отдѣлнитѣ културни системи, обичаи, правото, наукитѣ и искусствата получаватъ въ езика и писмото, въ произведенията на техниката трайни състояния; отдѣлния челоуѣкъ ги срѣщне като обективностъ, която съществуваше прѣди него, която дѣйствува върху него и която ще трае много по-дълго отъ него. Следователно отдѣлния може да се разбере са-

мо, като се земе прѣдъ видъ неговото отношение къмъ историческо-социалниятъ свѣтъ.

Душевното сношение, което се прѣдставлява въ обществото, е една цѣлость, която постоянно се развива.

Всѣко настояще състояние е слѣдствие на прѣдидущето и условие за послѣдующето. Всѣко състояние на обществото въ едно извѣстно врѣме е само въ относителна смисълъ спокойно, а инакъ трѣбва да се мисли като едно състояние подвижно отъ шумящата рѣка на историята.

Както се развива обществото като цѣлость, така и отдѣлнитѣ културни системи, които си иматъ историческо-социални свѣрски съ него. И културнитѣ системи не се развиватъ чисто самостоятелно, нѣ въ зависимостъ една отъ друга. Правото, обичаитѣ, изкуството, езикътъ, науката, господарственния животъ се намиратъ въ взаимно сношение; промѣненіята на еднитѣ отъ тѣхъ си иматъ за условие промѣненіята да другитѣ.

Индивидуумътъ е—тъй да кажемъ—съвокупленъ духъ. Образования чловѣкъ схваща съвокупното съдържание на общественния духъ въ себе си. Индивидуумътъ е единъ микрокосмосъ, въ който се отражава макрокосмосъ. Да си образованъ—колкото се касае до интелектуалността—значи да притѣжавашъ „съдържанieto на обществото“; а въ практическото отношение значи, да уреждашъ мишлението и дѣйствието си споредъ общитѣ идеи.

Характерната черта на моралното образование не е чисто индивидуална, но социално етическа. Ние чловѣцитѣ не сме никогажъ просто — чловѣци, но сме всѣкога синове на единъ извѣстенъ народъ. Всѣкой народъ е вжтрѣ въ чловѣчеството самостоятелна първобитна цѣлостъ съ особенъ характеръ. Отдѣлния не може лесно да се отчужди на духа на народа си, понеже получава вече чрѣзъ бащиния езикъ цѣлото съдържание на народността. *)

Свършваме съ мнѣнието на учения народний економистъ *Проф. Лоренцъ Щейнцъ*: „Всѣкой отдѣленъ чловѣкъ въ душевния си животъ е сжщеврѣменно резултатъ и дѣйствующий факторъ на образованието. Всѣко образование на отдѣлния, всѣко умствено притѣжане се намира въ срѣдата на голѣмата верига, която съединява цѣлия душевенъ свѣтъ на всичкитѣ хора помежду си. Въ всѣко индивидуално образование се отражава умственото дѣло на съвокупния умственъ свѣтъ така, както се отражава свѣтлината на слънцето въ капка роса. Всѣко индивидуално образование придонася пакъ своята лепта за съвокупното образование, тжй както капка роса се преобразува въ облакъ, а облакътъ става рѣка. — Нищо не е по-великолѣпно, нищо по-живо, нищо по-трогателно, отъ колкото тази дълбока, никогажъ спокойна, и всѣкогажъ себе произваждающа взаимность на умствения животъ на всѣкий отдѣ-

*) *Д-ръ Хошеггеръ*. „За индивидуалната и социалната педагогика“ (*Dr. Hochegger: Ueber Individual-und Sozial-Pädagogik.*) Gotha, 1891 стр. 26.

ленъ и на обществото. Нищо не дава толкозъ сериозна скромность на умътъ и толкозъ жива енергия на съзнанието — даже и при най-възвишената умствена работа, отъ колкото тази картина, която се развива прѣдъ насъ, като схванемъ това, каквото се нарича образование, като най-важния и най-могущественния процесъ на всеобщата история. Да, дѣйствително — свършва *Лоренцъ Щейнъ* — въ своето образование чловѣкътъ принадлежи на чловѣчеството!“

§ 6.

Егоизмътъ не бива да се земе за основа на моральтъ.

„Егоизмътъ, занемарението на съвокупността упропасти Германия. За да може да се появи зората на една нова епоха, трѣбвало е да се подигне едно ново морално възрѣние, споредъ което *отдѣлния се счита като частъ отъ съвокупността.*

Фихте: „Рѣчи до германския народъ“.

„Народната опасность събуди политическото съвокупно съзнание, прѣдъ което субективното чувствование на романтиката, както и егоистически моралъ на интелектуализма се распрѣснаха, като плѣва“

Вундтъ.

Съединението прави силата

Народна девиза.

Ако би нѣкой да иска собственото благощастие да постави за основенъ принципъ, това щѣше да е една голѣма грѣшка, както може да се види вече отъ казаното до сега. *)

*) За по-добро разбиране искаме това да попълнимъ споредъ Д-ръ Гижицки: „За отхвърлянието на егоистическа точка зрѣние въ морала“. (*Ethik*, стр. 30 и сл.)

Подъ моралното се разбира съвокупността на мишленията и дѣйствианията, които получаватъ отъ хората по хвала или укоръ, които сж отъ тѣхъ уважавани или прѣзирани; съ една дума, това е съвокупността на ония нѣща, до които се отнасятъ тѣхнитѣ морални чувствования. Правилата и наредбитѣ на морала сжществуватъ вече отъ много хиляди години, именно отъ тогазъ, отъ когато сжществуватъ хората. Новъ инвидиумъ, когато се появи, намира—както обяснихме въ прѣдидущата глава — вече прѣдъ себе си обществена организация; то се, тако рѣчи, ражда въ неж вжтрѣ, както се ражда и вжтрѣ въ политическитѣ закони на страната. А науката етика — както видѣхме въ началото — издирва за тѣзи морални чувствования, една най-висока норма или върховно правило, което е въ състояние, да ги корригира въ отдѣлни случаи и да даде едно рѣшение, ако би да стане стѣлкновение (коллизия) по между имъ

Ако прѣдирваме моралнитѣ чувствования по тѣхното естество, виждаме, че съчиняватъ отдѣлна група на душевни явления и че се различаватъ отъ чувствованиято, нарѣчено самолюбие. *Явленията на нашето морално естество сж съвсемъ различни отъ ония на нашето егоистическо сжщество.* Ний можемъ морално да одобряваме нѣщо на единъ неприятель, което е може би съвсемъ противно на нашия собственъ интересъ; ний можемъ да осѣщаме покаяние, биение на съвѣстѣта зарадъ нѣкое дѣйствие, което се вижда да е съобразно

съ нашия личенъ интересъ. А отъ друга страна ако ще издиримъ моралнитѣ чувствования по тѣхното съдържание, т. е. въотношение на прѣдметитѣ, до които се касаятъ, ще видимъ, че тѣ се стрѣмѣтъ къмъ урежданieto отношенiята въ полза на другитѣ, въ полза на обществото. Правдолюбieto и благоволенieto, които се считатъ за най-благородни длѣжности и добродѣтели, иматъ си за цѣль благого на обществото. Слѣдователно, дѣйствителнитѣ морални чувствования сж съвсемъ различни отъ самолюбieto, както по тѣхното сжщество, така и по тѣхното намѣрение и тѣхната посока. Това се е признавало въ всичкитѣ врѣмена отъ общественното мнѣние, което поставя всѣкога моралното дѣйствуване срѣщу егоистическото.

Аристотель казвалъ—и то навѣрно въ съгласието съ моралното съзнание на народа си—че признакътъ на благородното е не егоистическото. И по този начинъ се считали всѣкога като благородни, отлични, веледушни и възвишени само такива дѣйствия, които споредъ мнѣнието на хората, не сж произлѣзли отъ егоистически мотиви. Хората вѣрвали, че едно дѣйствително (истинско) добро дѣйствие не може да има никакви егоистически мотиви; и въ тая стѣпень, както мислили, че сжществуватъ такива мотиви, намалявала се моралната заслуга на едно извѣстно поведение. А общеползнитѣ дѣла, които сж били най-отдалечени отъ егоизма, дѣла

на самопожъртуването, както тия на *Регула**) или на *Арнолдъ Винкелрида***) сж получили най-високо удивление.

Волята се явява чрѣзъ дѣла или дѣйстви- вания. Всичкитѣ явления на волята произли- затъ отъ чувствованията, отъ радостни или печални състояния на съзнанието, биле тѣ на висока или на ниска стѣпень. Радостни или при- ятни чувствования сж привлекателни и явява се у насъ стрѣмленieto да продължаватъ у насъ; а печални, неприятни или болестни чувствова- ния възбуждатъ противното. Ако дѣйствуватъ сжщеврѣменно различни чувствования, то во- лята се опрѣдѣля чрѣзъ онова чувствование, което е въ този моментъ най-приятното или най-малко неприятно. *Това е естественний за- конъ на всичкото искание.* Значи, прѣдставле- нието или забѣлѣзванието, съединени съ рела- тивно най-малката неприятностъ, опрѣдѣлятъ акта на волята. Това е законъ, който нѣма изключение.

*) *Регулъ*, римекий консулъ въ г. 257 пр. Хр. прѣзъ врѣ- мето на Пуническата война. Въ едно голѣмо сражение заробенъ (255 г.), билъ испратенъ отъ страна на Картагенянитѣ въ Римъ, за да иска отъ тѣхното име, да се склучи миръ и да се освободжтъ плененитѣ Картагеняне; условието било, ако би да издѣйствува отъ Сената това, то и той ще бжде пуснжтъ на свобода. Въ противенъ случай ще се завърне самъ въ робството. Той обаче убѣждаваше съгражданитѣ въ Римъ, да не склучатъ сега миръ, понежъ не ще ъ е удобно за тѣхъ, а е удобно само за Картагенянитѣ. Следъ като испълни искрено този дългъ къмъ отечеството си, устоя си на ду- мата, дадена на неприятелитѣ, и се завърна въ Картаго — въ роб- ството, гдѣто билъ грозно мжченъ за тази патриотическа постжпка.

**) *Арнолдъ Щрутъ фонъ Винкелридъ* Швейцарецъ, помогна, споредъ казванието, на 9 Юлий 1386 чрѣзъ юначеското си самопо- жъртувание, да спечелитъ съотечественницитѣ му една побѣда надъ Австрийцитѣ при Семпахъ, както това се разказва по-долу подробно.

Примѣри: Мнозина диваци теглихъ мъжи отъ всѣкакъвъ видъ, безъ да склонѣтъ къмъ едно дѣйствие, на което искахъ другитѣ да ги накаратъ. Нѣ фактътъ при това бѣше, че прѣдставлението, да се покажатъ страшливи (плашливи) и да се изложатъ на срамъ, бѣше у тѣхъ съединено съ по-висока степенъ на неприятность, отколкото настоящата тѣлесна болка. А прѣдставлението, да дѣйствуватъ славно, бѣше имъ по-приятно, отъ колкото прѣдставлението, да се освободятъ отъ тѣлесни болки. Тоже и моралното дѣйствование въ собствена смисълъ не прави никакъ исклучение отъ общия законъ на волята. Швейцарецътъ Арнолдъ Винкелридъ, чрѣзъ самопожертвуването си, даде възможность да побѣдѣтъ Швейцарцитѣ при Семпахъ (1386). Той, съ думитѣ: „Побратими, искамъ да ви пробияхъ пѣтъ, погрижете се за жената и дѣцата ми“, хванъ съ силнитѣ си рѣцѣ нѣколко насрѣща стоящи неприятелски копия и си ги забодѣ въ гърдитѣ. И тогава дѣйствително се проби единъ пѣтъ, сирѣчь стана една празнота въ неприятелскитѣ редове, въ която се спузнахъ побратимитѣ му.— Въ тоя моментъ, когато Арнолдъ извърши своето славно дѣло, бѣше му прѣдставлението, да се жъртвува, та да спаси отечеството, много по-приятно и по-мило, отъ колкото прѣдставлението, да се спаси самъ. И така прѣдставлението за смъртъта, въ полза на отечеството му, прѣмахна въ него всѣкакъвъ страхъ. Прѣдставлението, да не извърши това дѣйствие, било би за него въ онзи моментъ много по-страшно. Ако да не бѣше така, ако да му не бѣше мисълъта да „пробие пѣтъ за свободата“ по-мила, отъ колкото мисълъта да продължава животътъ си; ако да му бѣше прѣдставлението за смъртъта по-страшно, отъ колкото противното: тогазъ Арнолдъ Винкелридъ не щѣше да извърши онова голѣмо дѣло, а той щѣше да бѣде другъ чловѣкъ, нѣ не—*Арнолдъ Винкелридъ.*

Обстоятелството, което различава моралния чловѣкъ отъ неморалния, е това, че

въ моралния чловѣкъ възбуждатъ прѣдставленията на длѣжността, на правото, на доброто, на благородното, на голѣмото силно чувство, и то неприятно при мисълта, да имъ противодѣйствувашъ; а чувство радостно при мисълта, да дѣйствувашъ съобразно съ тѣхъ: тѣ сж такива силни чувства, щото тѣхното влияние е по-голѣмо отъ влиянието на другитѣ чувства. А у неморалния човѣкъ не можтъ онѣзи прѣдставления да възбуждатъ никакви или съвсѣмъ слаби чувства; така щото тѣхното влияние не може достатчно да противостои на влиянието на другитѣ чувства. Ако сега моралний, както и неморалний чловѣкъ, се е управлявалъ при своитѣ дѣйствувания споредъ чувствованията, то това не ще рече, че се доближаватъ единъ до другъ. Никакъ; тѣ си стоѣтъ далечъ единъ отъ другъ; защото инакъ би могло тоже да се каже, че понеже моралний, както и неморалний чловѣкъ и скатъ чрѣзъ собствената воля и дѣйствуватъ чрѣзъ собственитѣ рѣцѣ, сетѣ, че иматъ и двамата петъ тѣхъ чувства, иматъ си чувствованията и разумътъ, значи, че и двамата сж чловѣци, то и двамата си стоѣтъ близу. —

Въ много случаи хората дѣйствуватъ безинтересно т. е. безъ да гледатъ на собственото послѣдуемо щастие. Мисълта за собственния интересъ, собствената полза, собственото добро, и за самага себе не се намира никакъ въ съзнанието при безбройни актове на искание и дѣйствование.

„Да си прѣдставимъ единъ добръ чловѣкъ — казва Хъчсонъ (*Hutcheson*)—комуто да каже Божество-то, че скоро ще умрѣ, нъ че може въ момента на своята смърть да избере: иска ли да бждѣтъ него-витѣ приятели, неговитѣ дѣца, неговото отечество за въ бждѣще щастливи, или нещастни; значи въ бждѣще, когато той не ще осѣща вече нито радостъ, нито болки зарадъ тѣхното състояние. Питамъ ви: ще ли да бжде чловѣкътъ въ този случай по-равноду-шенъ относително тѣхното състояние, отъ колкото по-напрѣдъ въ другъ единъ периодъ на живота си, ако и да нѣма отъ това за нищо да се надѣва и за нищо да се плаши? — Общото мнѣние е, че хората слѣдъ смъртьта си, нищо не узнаватъ за това, как-вото се случва на онѣзи, които ги прѣживѣжтъ. Отъ какво сега произлиза, че добрий чловѣкъ при прибли-жаванието на смъртьта не загубва всичката симпатия за фамилията си, за приятелитѣ си, за отечеството си? — Тази симпатия на умирающитѣ, тази тѣхна грижа за благо-то на любимитѣ имъ същества, които ще ги прѣживѣжтъ, е една рѣшителна инстанция въ доказателството, че егоистическата система не може да си има мѣсто въ морала.“

Въобще съществува на *правата любовь* съчинява това обстоятелство, да желаемъ непо-срѣдственно доброто на другитѣ, безъ да гле-даме на своето собствено добро. Който обаче отрича тази способностъ на чловѣка, той именно съ това (даже и безъ да знае) отказва, че съ-ществува правата любовь. При истинското благоволение не се гледа на собствен-ния интересъ. Ний нѣма да кажемъ, че има благоволение къмъ другитѣ онзи, който прави на тѣхъ нѣщо полезно, а го прави само въ собственния си интересъ.

Може ли да се каже за Дездемона въ *Шекс-пировия* „Отело“, че дѣйствува егоистически, кога-

то тя — даже и умирающа — иска да занаязи чисто името на мъжа си, който ѝ уморилъ. — „Кой извърши това дѣло?“ пита Емилиа. — «*Никой; азъ сама*», отговаря Десдемона.

Ако нѣкой избави нѣкого отъ смъртна опасностъ, трѣбва ли той да мисли всѣкога за себе си и за своята собствена полза? — „Добръ и честенъ человекъ“, казва *Шиллеръ* въ Вилхелмъ Теллъ, „мисли за себе си най-подирѣ“; т. е. той е способенъ да извърши дѣла, които иматъ за цѣль само доброто на другитѣ, даже може живота си да пожъртвува при изпълнението на своитѣ длѣжности, безъ да се надѣва за нѣкоя облага за себе си при това дѣло. Разбира се, че го баратъ къмъ това дѣйствио чувствоваието и побуждението, както къмъ всѣко едно дѣло, понеже той самичккъ е онзи, който трѣбва да иска и да дѣйствува; нѣ обектътъ на побужденията не е собственото, ами чуждото добро. А егониетический человекъ е — тжй да кажемъ — самъ свой субъектъ и обектъ.

Егониетический моралъ не може никога да се вземе за общественно дѣло. той не може да се вземе за основа на социалния животъ. Като основа на морала, който е общо дѣло на человекѣството, може да се счита само такава нѣщо, което е *общо на мнозина*, а не нѣщо, което се касае до всѣкой единъ отдѣлно и лично. Съ една дума, за основа на морала трѣбва да се счита само съвокупния интересъ на всичкитѣ, а не частния интересъ на отдѣлнитѣ.

Основната длѣжностъ на человекъ къмъ себе си е любовь самага себе; а общата форма за извършванието на тая длѣжностъ е хармоническото развитие на своитѣ способности, както прилича на едно разумно и свободно същество. Слѣдователно, любовьта на едно сътворение къмъ себе си принадле-

жи къмъ общия порядъкъ въ всемира, и е законъ за всичкитѣ разумни и свободни същества. Самолюбието е толкозъ сходно съ естеството на нѣщата, и е толкозъ дълбоко вкоренено въ нашия духъ, щото не бѣше даже нужно да се изражава, като заповѣдь. А това, отъ което трѣбва да се назимъ, е злоупотрѣбленieto на тая любовъ; нѣ тя да липсва напълно въ единъ индивидуумъ, това е невъзможно. При това можемъ да си припомнимъ, че въ евангелието се казва: *«първата и най-важната заповѣдь е, да обичашъ Бога; а втората равна на нея, да обичашъ ближния си, както самаго себе»*. Значи послѣдната—любовъ самаго себе—се взима за норма и правило при любовта до ближния, която трѣбва да съществува въ такъвъ размѣръ, както и самолюбието. Отъ това произлиза, че ако става дума за самолюбие като за една грѣшка, то се разбира злоупотрѣбленieto на тая любовъ, което за жалость се срѣща твърдѣ често.

Стрѣмленieto къмъ благощастие съдържа вече въ себе си самолюбието. И тѣй като не можемъ да се отървемъ отъ това стрѣмление, то става явно, че самолюбието е за насъ една необходимостъ. Стрѣмленieto къмъ благощастие е необходимъ фактъ; а начинътъ, какъ да се удовлетвори това стрѣмление, това влиза въ областта на заповѣдитѣ. Тукъ имаме примѣръ, какъ моралното е съединено съ ползата. Самолюбието е морално и същеврѣменно полезно, и не само полезно, нѣ и нужно, за да достигне разумното и свободното същество цѣльта на своето опрѣдѣление. А самолюбието не може да бѣде послѣдния цѣль на челоуѣка. Това самолюбие, тѣй както си е, безъ приложение и употрѣбление, не щѣше да му донесе благощастieto, къмъ което се стрѣми. Нѣ любовта къмъ себе си трѣбва да е единъ видъ побуждение, което кара челоуѣка къмъ усъвършенствуванието и благощастieto, а не неговата послѣдня цѣль. При прилаганието на това побуждение челоуѣкъ трѣбва да се грижи за да не влѣзе въ стѣлкновение съ своята цѣль. А за това се изисква, да

не земе за правило на своето поведение удовлетворението на всичкитѣ отдѣлни желанія; нѣ да ги наблюдава въ тѣхното взаимно сношение и да отдаде на всѣко отдѣлно само онова мѣсто и онази часть, която му принадлежи, та да не се разбрѣка хармонията на неговитѣ лични способности, а напротивъ да се запази и подобри. *)

Дѣйствително, самолюбието не е единственъ господствующъ мотивъ на чловѣческия духъ; нѣ успоредно съ него се явяватъ тоже и други мотиви, които се стрѣмжтъ къмъ други посоки, които често надвиватъ егоистическия мотивъ. Слѣдователно, проповѣдникътъ на морала ще апелира на общото благоволение и на моралнитѣ чувствования; той ще гледа, да доведе въ съгласие моралнитѣ чувствования съ побужденията на едно обширно благоволение, и най-сетнѣ ще ги слѣе въ едно; той ще се старае чрѣзъ различни педагогически срѣдства да развива и унапрѣдва *всеобщото благоволение и моралнитѣ побуждения въ младото поколѣние.*

И така етиката не се обръща до самолюбието, нѣ до моралнитѣ побуждения на чловѣка. Тя учи чловѣка, кои дѣла сж справедливи, кои несправедливи, като прѣдполага, че у него има добрата воля, да върши справедливото. Собственный интересъ трѣбва, споредъ етиката, само до тамъ да се взема прѣдъ видъ, до колкото е справедливо, т. е. до колкото отговаря на интереса на обществото. Точка зрѣние на етиката е постоянно тая на обществото.

*) Виджъ: *Balmes: Ethik*, стр. 51, 52.

Дали ще се управлява индивидуумът споредъ нейнитѣ показания, това е другъ въпросъ; това ще зависи отъ туй, до каква степенъ сж развити неговитѣ морални и благоволни побуждения. А етиката да образува такива мотиви тамъ, гдѣто нѣма никакви, това е за неж невъзможно нѣщо; тя неможе да прави чудеса. На егониетическия, но при това разбранъ чловѣкъ, тя ще може само до тамъ да прави впечатление, до колкото тя доказва хармонията между общъ и частенъ интересъ, или по-хубаво казано, между интереса и длъжността. А фактъ е, че напълно егониетически чловѣкъ не сжществува; нѣ че сжществуваатъ само такива, които доближаватъ въ по-голѣмъ или въ по-малѣкъ размѣръ до чистия типъ на самолюбието.

Слѣдователно, моралътъ не се обръща до самолюбието на отдѣлнитѣ, нѣ до тѣхнитѣ *морални чувствавания* (въ по-широка смисълъ), т. е. до тѣхната *свѣсть* и до тѣхното *благоволение*, схванати заедно. Тѣй сжщо не се обръща до този или до онзи индивидуумъ въ частностъ, ами до всичкитѣ членове на обществото.

Мислимъ, че всичко казано до сега и разбрано добрѣ може напълно да оправдае убѣждението, че трѣбва да се счита като върховенъ принципъ на морала *всеобщото благощастие*.

ОТДѢЛЪ ВТОРИ.

РАЗВИТИЕ.

§ 7.

Понятие за длѣжносттата.

Ако би искалъ нѣкой да постави личното си благощастие за основенъ принципъ на морала, това щѣше да е—както доказахме въ прѣдидущия отдѣлъ—сѣвсѣмъ погрѣшно. Сѣществото, което дѣйствиува не само споредъ побуждение, нъ и съ свобода, трѣбва да има и едно правило, което да опрѣдѣля отношението му къмъ себе си. Неодушевенитѣ сѣщества се усѣвършенствуватъ, като се подчиняватъ подъ необходимитѣ закони; тѣ сѣ повече страдателни (пасивни). А человекъ, които има разумъ и свободна воля, може да стане господаръ на своитѣ побуждения и може да имъ даде различни посоки. За това е нужно, да му се прѣдпишѣтъ условия за неговото развитие и усѣвършенствование, като му се дадѣтъ извѣстни правила, които регулиратъ неговото поведение. Тѣзи правила ще учимъ по-послѣ подъ названието „длѣжности къмъ себе си.“ А за да се осѣществѣтъ тия длѣжности, не щѣше да е нужно да има около него хора (общество). Даже и человекъ самичкѣ за себе щѣше да има длѣжности къмъ себе си. Ако би да живѣе нѣкой человекъ сѣвсѣмъ осамотено на нѣкой заустѣлъ островъ, безъ надежда, че ще може нѣкога да се върне въ обществото, то ни той не щѣше да е освободенъ отъ законитѣ на морала.*) — Нъ по-

*) Виждѣ *Балмесз*: „Длѣжности къмъ себе си“ (Гл. XV стр. 45 въ цитираната книга.)

неже человекъ се намира все въ обществото, то за него първъ и главенъ въпросъ е: какви длъжности имамъ къмъ обществото?

Забължка. При разгледването на длъжноститѣ и добродѣтелитѣ прѣпочитахъ да вмѣстѣхъ въпроси (въ видѣ на катехизисъ) по тройни причини: 1) да се распредѣлѣтъ по-дългитѣ глави на части и да станѣтъ така по-прѣгледни; 2) да може книгата да стане по-популярна и да намѣри не само читатели, нѣ и дѣйци, които да се управляватъ споредъ нежъ, и тѣ да намиратъ по-лесно съответствующий отговоръ въ дадени обстоятелства; 3) етиката ще да послужи и като учебникъ, а чрѣзъ въпроси и отговори се улеснява сношението между учителя и ученика.

*Кой идеалъ трѣбва да ръководи человека въ дѣйствиата му? *)*

Человекъ трѣбва да се стрѣми да осъществи, до колкото е възможно, този идеалъ: *да уголѣмява щастieto на свѣта, споредъ силитѣ си и да намалява бѣдата.* Това е върховното правило и се отнася до цѣлото същество на человека; то трѣбва да бжде върховенъ принципъ при всичкитѣ му дѣйствувания, при всичкитѣ му искания, желаня и мншеня. Всичкитѣ частни правила, които слѣдватъ отъ това върховно и всеобщо правило и чрѣзъ наблюдението на които се образува, по възможности, най-голѣмото щастие на челоѣчеството, трѣбва да се прѣпоръчватъ енергично отъ страна на моралното явно мнѣние.

Какво влияние има моралното явно мнѣние?

Явното мнѣние изпълнява такъва важна задача, както и гражданскитѣ закони; тжй ка-

*) При по-голѣмата часть отъ тия отговори се ръководихме споредъ *Гижуки*: „Основи на морала“, стр. 48 и пр.

то одобряние, похвала, прославяване подбуждат и подигатъ челоуѣка, когато напротивъ укоръ и осждаване го заплашватъ и му противодѣйствуватъ. Моралното явно мнѣние трѣбва да влияе само върху това, каквото да води подиръ себе си уголъмяване или намаляване на челоуѣческото щастие.

Кои обстоятелства трѣбва да се зематъ прѣдъ видъ, прѣди да се опрѣдѣли понятието на длъжността?

„Тѣй като длъжността е обвързване за едно опрѣдѣлено дѣйствие или опущение, то тя прѣдполага единъ субектъ, който поставя нѣкакъвъ законъ, послѣ другъ субектъ, който е обвързанъ да го изпълнява, и най-сетнѣ взаимно отношение на двамата, вслѣдствие на което първий може да заповѣдва, а другий трѣбва да слуша. Само ако сж изпълнени тѣзи три условия, то може да стане дума за моралното задължение. Субектътъ, който е задълженъ, е моралната личностъ на отдѣлния; а моралното лице, което има право да дава закони, е съвокупното челоуѣчество, и удостовѣрението (легитимацията) му е опитността, че моралното е сжщеврѣменно полезно, както за отдѣлния, така и за цѣлото общество. *) — Всичкитѣ истински морални закони иматъ свое основание, и въобще всѣко нѣщо, което се поставя като морално прѣдписание, трѣбва да бжде основано чрѣзъ доказателството, какви слѣдствия има надлежното дѣйствие за общото челоуѣческо добро; защото това по-

*) *Kirchner : Ethik*, стр. 207.

слѣдното е обща рационална основа за всички-
тъ опрѣдѣления на идеалния моралъ.

*Кое основание има нашия мораленъ прин-
ципъ?*

Тѣй като съществува на всѣко нѣщо е
дѣятелността, то най-общата заповѣдь гласи:
„Дѣйствувай свободно, дѣйствувай разумно!“ Всѣ-
ко нѣщо е само срѣдство за осъществление на
всеобщата цѣль. За това унапрѣвдай по всѣкий
начинъ благощатието на съвокупността! Отъ
това слѣдва отъ една страна: *усъвършенствувай
самъ себе!* отъ друга страна — понеже личното
усъвършенствование е невъзможно безъ други
хора — трѣбва да унапрѣдвашъ *усъвършенству-
ването на челоувѣчеството.* Това може и да се
искаже по-кратко така: *запазвай самъ себе и
служи на другитѣ,* до колкото чрѣзъ това мо-
же да се осъществи всеобщата цѣль. Цѣльта
на такова дѣйствование е *най-високото добро,*
наречете го „съвършенство“, „хуманность“
или „царство Божие на свѣта“. Побужде-
нието къмъ това е *благощатието,* което удо-
влетворява вроденото ни стрѣмление къмъ ра-
достъ. А причината на упозканието е
вникванието въ обективната *необходимость,* спо-
редъ която ние живѣемъ — добръ или злъ —
само въ съвокупността и за съвокупността.
Нъ тѣзи три точки зрѣния се впадатъ при на-
шия мораленъ принципъ въ едно; защото най-
високото добро, т. е. морализиранieto на чело-
вѣчеството, се състои въ една за челоувѣка дѣй-
ствително достойна, сирѣчь разумна дѣятел-

ностъ; тя обаче е сжщеврѣменно и най-високото благощастие на чловѣчеството, а може да се постигне само чрѣзъ сериозна работа. — За това нашия принципъ би могълъ да гласи и така: послѣдвай естеството; защото дѣятелността е сжщество на всичкитѣ сжщества. *)

Що се нарича въ етиката длѣжностъ?

Всичкитѣ дѣйствия, които сж съобразни съ върховния мораленъ принципъ **) и подпомагатъ осжществлението на етическото най-върховно добро, се наричатъ въ етиката — а не и въ обикновенния животъ — длѣжности. И науката за длѣжноститѣ въ тази смисълъ обема цѣлата област на морално справедливи и добри дѣйствия. ***)

Какъ се взима думата длѣжностъ въ обикновенния животъ?

Въ обикновенния животъ се взима тая дума въ по-тѣсна смисълъ, т. е. за длѣжности се считатъ само такива дѣйствия, чрѣзъ опущенето на които поврѣждаме правата на другитѣ и заслужваме наказание или укоряване. Правилата на длѣжността, въ тая тѣсна смисълъ на думата, сж такива, които трѣбва да се наблюдаватъ, поне въ главни чърти, за да може обществото да сжществува. Тѣ показватъ само въ общи чърти, какъ

*) Сравни *Kirchner: Ethik*; стр. 218.

**) *Summum bonum*.

***) Виждѣ *Dr. Gizuski: „Основитѣ на морала,“* стр. 49 и сл.

трѣбва да се владѣемъ. Тѣ опрѣдѣлятъ, тѣи да кажж, най-малкото отъ това, което се изисква за общото добро. Напротивъ, ония дѣйствия, които не се считатъ за задължителни до тамъ, щото тѣхното опущение би могло да заслужи укоръ или наказание, нѣ гдѣто е оставено извършванието имъ на свободната воля на чловѣка, за което той заслужва удивление и похвала, тѣзи се наричатъ „добродѣтелни“ или „заслужни“. Дѣйствията на справедливостъта сж „длъжности,“ и за тѣхъ имаме само хладно одобряване; а дѣйствията на великодушие и на благородно чувствование сж „добродѣтелни“ и заслужватъ почитание и удивление. Нѣ ще разберемъ, че границата между „длъжността“ и „добродѣтеля“ въ обикновенний животъ не е точно опрѣдѣлена; защото извършванието на строгата длъжностъ при дадени обстоятелства, може да бѣде толкозъ мжно, щото се вижда като добродѣтель и заслуга. Така сжщо, едно общество, което се намира на по-висока стѣпень на културата, може да счита такава нѣщо за длъжностъ, което би се считало на една по-нисека стѣпень за заслуга. — Ако би това, което е строга длъжностъ, да дойде въ стѣлкновенение съ туй, което е надъ неж, то трѣбва да се извърши всекога строгата длъжностъ; защото това, което се касае до запазванието на чловѣческото общество, е много по-важно отъ всичкитѣ други нѣща. Длъжноститѣ сж безусловни изисквания отъ индивидуума: тѣ прѣдставляватъ едно обврзване на волята, тѣи като извѣстни дѣйствия не

еж прѣдоставени на добрата воля на челоуѣка, нѣ се изискватъ просто отъ него.

Отъ какво произлизатъ моралнитѣ изискванія?

Тѣзи изискванія индивидуумътъ признава за основни. Моралното трѣбваніе не става чрѣзъ самата сила, нѣ чрѣзъ свободно признаваніе отъ страна на самата личностъ; моралното принужденіе се намира вжтрѣ въ мене. Разбира се, че се е развило понятието на длѣжностъ подъ влияніето на външни авторитети; нѣ една сила става авторитетътъ само, ако се признае надвивающата ѿ моуцъ, — по-високата ѿ мждростъ или добрина; а самата сила може да произведе страхъ, нѣ никога уваженіе и почитаніе.

Що е регулирана взаимностъ?

Каквото счита индивидуумътъ за своя длѣжностъ, каквото мисли, че е справедливо да искатъ другитѣ отъ него, това го счита то же за длѣжностъ отъ страна на всѣки другъ, който се намира подъ еднакви обстоятелства; той—съ други думи—счита, че си е въ правото, да иска отъ другитѣ да правжтъ ежщото, което той счита за своя длѣжностъ, все равно дали то отговаря на тѣхнитѣ наклонности или не. Именно, отъ една страна челоуѣкъ, като индивидуумъ, трѣбва да се подчинява на заповѣдитѣ, които обществото поставя; а отъ друга страна той е членъ на обществото, и той като такъвъ самичкъ то же разсжждава и изисква нѣщо отъ обществото.

Слѣдователно, моралното изискване е единъ законъ, когото индивидуумътъ признава задължителенъ за себе си и комуто той се подчинява; а сжщеврѣменно възлага индивидуумътъ, като членъ на обществото, което бди върху моралното изпълняване на законитѣ, това задължение тоже на всички други, които сж подъ сжщитѣ условия. Законътъ, на когото се подчинява отдѣлний, е законъ, който е даденъ тоже отъ него самаго; тѣй като при моралното законодателство участвува всѣки членъ на обществото. Това отношение въ морала може да се нарече регулирана взаимность.

Какъ се отнася отдѣлнийтъ къмъ челоѣството?

Всѣкий челоѣкъ, наистина, е свой автономенъ законодатель, до колкото разумътъ му изисква това, което е разумно. Нъ тѣй като отдѣлнийтъ е всѣкога синъ на своето врѣме, на своя народъ, *) на цѣлото общество, то собственния му разумъ черпи най-дълбокитѣ познания не отъ самъ себе, нъ отъ обществото. Разумътъ изисква всѣкога, въ противоположность на побужденията, общото и необходимото. Всѣкий челоѣкъ е дѣятеленъ въ двойна смислъ: веднажъ като морална личность (индивидуумъ), и послѣ като прѣдставителъ на съвкупната (обществена) моралность (или прѣд-

*) Goethe: „Всѣки голъмъ челоѣкъ е синъ на народа си.“

ставителъ на народа). Като индивидуумъ той дѣйствува активно и мъжски, а като родно сщество дѣйствува повече пасивно и женски. Двата кръга на дѣйствиата не се покриватъ всѣкога; за това става ужъ *стълкновение* (*коллизия*) на *длъжности*, което обаче исчезва, щомъ се разбержтъ добрѣ обстоятелствата.

§ 8.

Понятие за добродѣтеля.

Що е добродѣтель?

Както *длъжности* въ по-широка смисълъ на думата сж ония отдѣлни дѣйствия или начини на дѣйствия, които сж съобразни съ върховния мораленъ принципъ, така *добродѣтели* сж качества на чловѣка, които го правжтъ способенъ, да дѣйствува съобразно съ върховния мораленъ принципъ. Слѣдователно, „добродѣтель“ въ тая смисълъ, се отнася къмъ „длъжность“, както трайното настроение на духа къмъ отдѣлното дѣйствие. Ония моменти на нашия животъ, които сж съобразни съ моралнитѣ закони, се наричатъ добродѣтелни. Да си добродѣтеленъ, значи, да си силенъ въ морално отношение. Добродѣтеля е една благодѣтелна сила; такъва добродѣтель, която би била неплодна и безъ добротворни дѣйствия, която да нѣмаше сила да върши добро, не щѣше да заслужи названието добродѣтель. *) Това е сжщо, както казва Сократъ за до-

*) Добродѣтель значи „добро дѣйствуване, струвание добро.“

брото: че не познава никое добро, което да не е добро за нѣщо.

Каква важна роль играе волята при добродѣтелитѣ?

Волята е психически принципъ на дѣйствието; слѣдователно, добродѣтелитѣ сж качества на волята. Умственнитѣ дарби могатъ да се употрѣбляватъ за щастие на чловѣчеството, както и за нещастieto му, съобразно съ това, дали се употрѣбляватъ отъ добра или зла воля. Дѣто сж дѣйствующитѣ побуждения на волята лоши, тамъ разумътъ изнамѣрва именно за лошевинитѣ най-цѣлесъобразни сръдства. Има примѣри, гдѣто се съсръдоточава цѣлото остроумие на чловѣка нарочно къмъ тая цѣль, за да дѣйствува толкозъ по-упропастително. Само тогазъ, когато волята и характерътъ на чловѣка сж добри, ще станжтъ прѣимуществата на духа му изворъ на блаженство.

Каква дефиниция може да се даде за добродѣтеля?

Добродѣтель е добрата воля, или добродѣтель е онова състояние на волята, което е съобразно съ общото благощастие. Може и да се каже добродѣтелята е морално качество или настроение на субекта, споредъ неговата воля и дѣйствование. Св. Августинъ ж опрѣдѣля така: „Добродѣтель е онова качество на духа, споредъ което можемъ да водимъ добъръ животъ.“

Какъв е идеалът на добродѣтелята?

Идеалът на усъвършенствуваната добродѣтель щѣше да се постигне тогазъ, ако би да сж всичкитѣ качества на единъ чловѣкъ, безъ исключение, съобразни съ общото блаженство и да се стрѣмжтъ къмъ постиганиято му. Разбира се, всѣки чловѣкъ остава малко много надирѣ отъ тозъ идеалъ, нъ всѣкой би трѣбвало да се стрѣми, споредъ силитѣ си, за да се доближи до него.

Що е порокъ?

Както добродѣтелята има за цѣль доброто, така порокътъ има за цѣль лошото. На порочния липева побуждение къмъ дѣйствиание, което да го доведе непосредственно къмъ доброто и да го прѣдпази отъ злото; или пъкъ той притѣжава такива побуждения, които го каратъ непосредственно къмъ лошото, или прямо срѣщу доброто. Както се състои съществуването на добродѣтелята въ това, че тя става блаженственна сила на волята и изворъ на щастието, така съществуването на порока се състои въ това, че той става упропастяюща сила и изворъ на нещастия. Напълно порочень щѣше да е онзи чловѣкъ, у когото да сж посочени всичкитѣ качества къмъ лошото и отправени срѣщу доброто. Нъ, слава Богу, хората, както тѣ сж, могатъ да отговарятъ на това понятие още по-малко, отъ колкото на онова идеално понятие на усъвършенствуваната добродѣтель. А у всички чловѣши се намира

при лошата страна и добра и при добрата—лоша; тогава надвиванието на еднитѣ или другитѣ качества опрѣдѣля общата стойность или безстойность на лицето. Колкото по-много добритѣ качества надвиватъ надъ лошитѣ, толкозъ е по-голѣма стойността на лицето, и обратно.

Защо добродѣтелята е отлично качество на волята.

Добродѣтелята е най-високото и най-отличното качество на чловѣческата воля. И въ това се намира още едно особено опрѣдѣление: добродѣтелно се нарича именно онова състояние на духа и на волята, което се въздига надъ обикновенното и което е прѣдпочтително прѣдъ обикновенното и простото. Добродѣтелния се отличава отъ множество други хора чрѣзъ добринитѣ си; той ги надвива въ това отношение. А порочния пада низко подъ общата уровеньъ; той е по-лошъ отъ колкото много други.

Въ това отношение добродѣль и порокъ сѣ относителни понятия, както на пр. духовитостъ и глупость. Нъ на всекъдѣ има една абсолютна основа за оцѣняване; само това надвивание еднитѣ надъ другитѣ е относително обстоятелство; а качеството на лицето, вслѣдствие на което то въобще се характеризира като добро, сир. обстоятелството, да бѣде едно лице траенъ изворъ на общи благотворни дѣла, не е нѣщо относително въ тая смисълъ.

Колко видове добродѣтель имаме?

Въпросътъ, дали има само една добродѣтель, или дали ще можемъ да говоримъ за нежъ въ

множественно число, считахъ старитѣ философи за много важенъ. Нѣ той пакъ не е никакъ по-важенъ, отъ колкото въпросътъ, дали има една боя или повече. Защото добродѣтель е най-напрѣдъ родово понятие и въ това отношение е единица. Това понятие съдържа едно съединение на извѣстни признаци, чрѣзъ които се различава отъ другитѣ родови понятия; така е и боя родово понятие, което се различава чрѣзъ своитѣ признаци отъ всичкитѣ други. Нѣ единъ родъ обема видове, и както има различни бои, така има и различни добродѣтели. Всека отдѣлна добродѣтель съдържа, като такава, всичкитѣ признаци на рода; къмъ тѣзи общи признаци се присъединяватъ още собственитѣ ѝ частни опрѣдѣления, чрѣзъ които тя се различава отъ отдѣлни други добродѣтели. Ако ли говоримъ въ единствено число въ отношение на нѣкое лице, или ако наречемъ една личностъ добродѣтелна, то разбираме, че притѣжава най-сжщественната добродѣтель. Нѣ може нѣкой да притѣжава извѣстни добродѣтели, безъ да го наричаме добродѣтеленъ, и то по тая причина, защото му липсватъ най-важнитѣ добродѣтелни качества.

Добродѣтель може да се нарече и „разумна самодѣятелность“; защото дѣйствието съчинява сжществото и цѣльта на всекиго отдѣлно, както и на съвокуиността. Само дѣйствующитѣ сжщества сж способни за осжществление на божественната всемирна цѣль. А което трѣбва да правѣтъ други сътворения инстинктивно, това извършваме ний хората съ съзнание и съ свободна воля: именно трѣбва да слушаме разумътъ въ насъ и вънъ отъ насъ (въ окръжающитѣ ни по-опитни хора, родители, учители и пр.)

Понеже е съобразно съ нашето най-вътрѣшно естество, да постъпваме разумно, и понеже всѣкий се осѣща тогазъ най-добрѣ расположенъ, когато живѣе споредъ естеството; за това добродѣтельта е изворъ на най-чистата радостъ, и за това въ добродѣтельта се намира благощастieto. Наистина добродѣтелни хора непадатъ често пакти и въ нещастие, по нѣкога другитѣ ги прѣзиратъ и ги гонѣтъ; а порочнитѣ често пакти спечелватъ богатство и високо положение. Нѣ ние можемъ смѣло да утвърждаваме, че благощастни сж само добритѣ хора; защото ако и да сж бѣдни, ако и да страдатъ, ако и можеби другитѣ да ги прѣзиратъ, то пакъ ги ощастливява туй обстоятелство, че сж благодарни отъ себе си, понеже иматъ добра съвѣсть. *)

§ 9.

Распрѣдѣление на добродѣтелитѣ.

Добродѣтель въ отношение къмъ себе си въ отношение къмъ другитѣ.

Всеобщото благощастие е върховенъ мораленъ принципъ, слѣдователно стойността на дѣйствиата и на характернитѣ качества трѣбва да се опрѣдѣлятъ съобразно съ този принципъ. Всеобщото благощастие се образува чрѣзъ щастieto на всичкитѣ индивидууми. Значи, тоже и дѣйствиата и качества на индивидуума, които иматъ за слѣдствие собственото благощастие на индивидуума си иматъ морално значение. Затова ония нѣматъ право, (както напримѣръ *Schopenhauer*), които означаватъ като добродѣтель и длѣжностъ само ония качества и дѣйствиа, които сж полезни за другитѣ хора. Тѣй щото на морално оцѣняване подлежатъ всичкитѣ дѣйствиа и качества, които подигатъ или прѣпятствуватъ посрѣдственно или непосредственно собственото или чуждото добро (щастие). И така моральтъ регулира, както относящето се до самага себе така и социалното поведение, т. е. поведението

*) Споредъ *D-r. Kirchner: Ethik* стр. 227

въ отношение къмъ себе си, както и въ отношение къмъ другитѣ. Така исторически фактъ въ напръдка на челоуѣчеството е, че колкото повече челоуѣкъ е обръщаль внимание на себе си, толкова повече е обръщаль внимание и на другитѣ; тѣзи двѣ нѣща сж вървѣли всѣкога паралелно. Който почита себе си, умѣе да почита и другитѣ, и обратно. *Гете* казва: „какъвто е единъ мошеникъ, за такива той счита и другитѣ“. Съ пълно право се утвърждава, и отъ казаното до сега слѣдва, че отдѣлни челоуѣкъ не е изолирано сщчество, нѣ членъ на едно общество; и затова, ако искаме да го оцѣняваме въ морално отношение, не бива да го оцѣняваме само за себе си, нѣ именно въ това му отношение къмъ другитѣ челоуѣци.

Въ какво отношение се намира собственото благощастие къмъ чуждото?

Отдѣлни челоуѣкъ трѣбва да бжде полезенъ членъ въ организма на обществото. А отъ друга страна трѣбва да испытваме неговото дѣйствување и расположе-ние на волята му тоже и въ отношение на собственото му трайно благощастие; защото то съставлява часть отъ етическото най-голѣмо добро, а тази именно часть индивидуумътъ може най-лесно да ъ усвършенствува самичкъ. *Сенека* казва: „Понеже защитата отъ близо е най-сигурна и понеже сщществата не би могли да сж щастливи, ако би тѣ сами да не искатъ, то естеството прѣди всичко прѣдоставя веѣки единъ на самага себе.“ Отдѣлни челоуѣкъ трѣбва да бжде полезенъ членъ въ организма на своето общество, а за тази цѣль е нужно, самъ да се запази като такъвъ. *Спиноза* казва:

„Никой не може да се стрѣми да дѣйствува справедливо и да живѣе добрѣ въ морално отношение, ако той не се стрѣми да съществува и да живѣе.“

Какъ трѣбва да се разбира разумния егоизмъ?

Добродѣтелята, — както слѣдва отъ казаното — прѣдполага побуждението за самосъхранение. И така егоистическиятъ побуждения сами по себе си не сж нѣщо порочно или погрѣшно, както искахж нѣкои нездравни системи да ги прѣдставяжтъ. Напротивъ, онова расположение на духа било би погрѣшно, гдѣто би липсвало такова побуждение, и гдѣто не би се упражнявало естественното дѣйствие на грижата за трайното запазване и трайното добро на собственото „Азъ“. Само тогазъ се осжжда отъ морална точка зрѣние тази посока на волята, когато егоистическиятъ наклонности надвиватъ надъ социалнитѣ (алтруистическиятъ,*) наклонности, които си иматъ за цѣль доброто на другитѣ. Ако владѣжтъ въ душата на чловѣка само първитѣ наклонности, това може да се нарече „егоизмъ“. Слѣдователно, егоизмътъ или самолюбието съдържа въ себе си стрѣмление къмъ личното добро, което е противоположно на интереса на другитѣ и даже иска да се развива на тѣхна смѣтка. А никой нѣма да нарече егоизъмъ разбраната грижа на единъ чловѣкъ за неговото трайно щастие, до гдѣто той неповрѣжда никого.

*) *Алтруизмъ* (отъ латинската дума *alter* = другъ) значи любовь къмъ ближния, противоположно на егоизъмъ.

Примѣръ отъ *Бентама*: „Да си прѣдставимъ два индивидуума и да наречемъ единия Адамъ, а другия Ева. Адамъ се грижи само за Ева, а никакъ за себе си. Ева отъ своя страна не се грижи за себе си, а само за Адама. Сега да оставимъ тѣзи двама на тѣхната взаимна грижа само за кратко врѣме.— Когато ще се върнемъ, нѣма да съществува нито Адамъ, нито Ева. А моралътъ отъ тази басня е, споредъ думитѣ на *Спенсера*: „Ако не се грижи всѣки отдѣлно лично за себе си, то скоро ще се постави край на неговата грижа за другитѣ чрѣзь смъртта му. И ако би да умре всѣкой по такъвъ начинъ, то най-сетнѣ нѣма никой да остане, за когото би могълъ другъ нѣкой да се грижи“.

Защо трѣбва да се стрѣлимъ къмъ собственото благощастие?

Да се стрѣнимъ къмъ собственото благощастие, това го изисква вече това обстоятелство, че щастieto на другитѣ зависи отъ нашето щастие. Който е толкозь невнимателенъ къмъ себе си, щото поврѣжда тѣлесното или душевното си здравие, той лишава не само обществото отъ единъ полезенъ членъ, нъ даже причинява позитивна щета на другитѣ: той причинява на своитѣ роднини и приятели грижа и печаль, става неспособенъ да изпълнява възложенитѣ му длѣжности въ обществото и най-сетнѣ, може би, ще стане отегчителенъ на другитѣ. Много пжти хората, които постоянно сѣ въ изпълнението на длѣжноститѣ си, сѣ твърдѣ късогледни, т. е. не взиматъ въ внимание, че *грѣховетѣ противъ естеството*, ако и да проистичатъ, може би, отъ „благородни мотиви,“ оставатъ все пакъ грѣхове противъ есте-

ството. А естеството си отмъстява немилостиво на такива грѣшници.

Примѣри: Нѣкой си има трѣска, но той не обръща на това никакво внимание, ами отива по своята работа, както и по-напрѣдъ, за да не би „да закѣснѣе при изпълнението на своята длъжност“. Слѣдствието отъ това е тежка болѣсть, която трае продължително врѣме и може би да свърши съ смъртъ. По такъвъ начинъ фамилията на недалновидния челоуѣкъ се лишава отъ бащата или отъ главната поддрѣжка.

Другъ единъ изнурява очитѣ си при денонощни занимания като има прѣдъ видъ само извѣстна длъжностъ, при всичко че естеството постоянно му припомнува, чрѣзъ появяване болка, че законитѣ на естеството трѣбва да се почитатъ, и че не бива нищо да се прѣкалява; нѣ той не обръща внимание върху това, въ слѣдствие на което ослѣнява. — Третий единъ не си дава никаква почивка при своята умствена работа; слѣдствието отъ това е истощение на мозъка и неспособностъ за всѣка по-нататъшна работа. — Такъвъ начинъ на дѣйствование е въ всѣки случай за осжждане. Всички тѣзи лица не съблюдаютъ това общо правило: че изпълняване на длъжноститѣ трѣбва да е разумно, и че трѣбва добрѣ да се обехди, какво нѣщо е въ дадения случай дѣйствителна длъжностъ. Не бива да се забравя, че практический разумъ се състои въ това: да обмислишъ всичитѣ слѣдствия на дѣйствование и да се съобразишъ съ тѣхъ.

Още и по другъ начинъ може онзи, който съгрѣшава противъ себе си, да съгрѣшава същеврѣменно и противъ другитѣ, именно противъ дѣцата си. Знаино е, че се прѣдаватъ умственитѣ както и тѣлеснитѣ качества отъ родителитѣ на дѣцата до извѣстна степенъ*). Съ пълно право *Хербертъ Спенсеръ* говори така:

*) *Francesco Gazzetti* казва: „Плодетъ на възпитанието на сърдцето сж трайни, защото тѣ прѣминаватъ въ навикътъ, който става второ естество. До колко възпитанието на сърдцето е помогществено отъ обучението на умътъ, се вижда отъ фактътъ, че рѣдко се прѣдава знанието на бащата върху сина му, а често се прѣдава характерътъ.“

„Ако здравето, силата и способността прѣминаватъ отъ родители на дѣца, и ако болѣстѣта, слабостѣта и глупостѣта се прѣдаватъ на потомството, то трѣбва разумния алтруизмъ (разумно обръщание внимание на интереситѣ на другитѣ) да отдава най-голъма важность именно на това, да се запази здравето на тѣлото и на духтѣ. Който внимава добрѣ на себе си, ще принесе благословия (на потомството), а който прѣнебрѣгне съ-всѣмъ себе си, ще прѣдаде проклѣтия на потомството“.

Въ какво се състои практическия и благо-разумния алтруизмъ?

При изпълнение на длъжноститѣ си трѣбва да бждемъ благоразумни, трѣбва да обмислимъ добрѣ, коя е въ дадения случай правата длъжность. И практическый разумъ се състои именно въ това, да обмислишъ всичкитѣ слѣдствия на дѣйствиуването, и то добрѣ да ги обмислишъ. „Каквото правишъ, прави го благо-разумно и помисли, какъ ще се свърши. *) Ос-вѣнъ това при разумния *алтруизмъ* трѣбва да мислимъ и за потомството, за родителитѣ, за здравето, силата и умственнитѣ способности на дѣцата си, които въ много отношения зависжтъ отъ здравето, силата, душевнитѣ качества и наклонности на бащата или на майката. За-това, ако обръщаме прилично внимание не себе си, отъ това ще може да произлѣзе тоже и благословия за потомството; а напротивъ отъ собственото занемарение може да произлѣзе проклѣтия за потомството. Дѣйствително, позитивний моралъ неможе да гледа съ равнодушие на поведението на чловѣка къмъ себе си. Не-умѣренность, невѣздръжание, непрѣдпазливость

*) „*Quidquid agis, prudenter agas, et respice finem*“.—Comte.

и необмисленостъ намиратъ както въ другитѣ така и у самия дѣецъ, мораленъ укоръ; а въздържанието (самонадвиванието), юначеството и силата на волята намиратъ на всѣкждѣ морално уважение.

Каква разлика има между егоистическото и социалното дѣйствование въ отношение на тѣхнитѣ слѣдствия?

Много пжти става мжно на чловѣка, да извршва длъжноститѣ къмъ себе си, и то толкова мжно, като че извршва длъжности къмъ другитѣ.

Овидий казва: „Азъ виждамъ по-доброто и го оцѣнявамъ, нѣ послѣдвамъ по-лошото.“ *) Тѣзи думи може да си усвои именно онзи, който за нѣкое блиско удоволствие — както съзнава самичкѣ въ момента на дѣйствование то — поврежда трайното щастие на живота си; а така също може да си ги усвои и онзи, който разбира социалнитѣ си длъжности, нѣ ги прѣзира. Съществува обаче голѣма разлика въ нашето морално чувство между неодобряването на поведението на оногозъ, който поврѣжда въ първѣ редъ самъ себе си, а прѣпятствува на доброто на другитѣ само по посрѣдственъ начинъ, и между осжжданието на оногозъ, който прямо докачва другитѣ чрѣзъ дѣйствиата на фалшивостъ, несправедливостъ и грозота. А това различаване на собственото и социалното дѣйствование е твърдѣ основателно. Каквото съгрѣшава нѣкой противъ себе си, за това той

*) *Video meliora proboque, deteriora sequor.* — *Ovidius.*

самичъкъ ще страдае; а за различнитѣ стъпени на „самолюбието“ естественнитѣ лоши слѣдствия на едно немждро или неблагоприятно поведение вече сами по себе си сж достатъчно значителни за да можтъ да ни отвърнатъ отъ него. А при поврѣждане на социалнитѣ длъжности лошитѣ послѣдствия на дѣйствианията най-първо постигватъ не дѣйствующия, ами другитѣ. За това сж нуждни социални и граждански закони, нужно е всеобщо укоряване и осжждане, или даже законно наказание, за да се доведжтъ отъ ново въ съгласие, длъжностъ и интересъ. Слѣдователно, моралното укоряване трѣбва да бжде при докачение на общественитѣ длъжности особено строго.

Забѣлжка: Въ заглавието на тоя § може да се притури къмъ „добродѣтелитѣ“ и „длъжноститѣ“, понеже се говори за еднитѣ и за другитѣ.

§ 10.

Длъжности къмъ себе си.

Животътъ е искусство, а ученикъ на това най-високо искусство, на това „искуство на искусствата“, трѣбвало би да стане веѣкой чловѣкъ, защото веѣки е длъженъ да се старае, да стане „художникъ на свойтъ животъ и на своето щастие“. За да се изучи това искусство — казвахъ старитѣ Стоици — не е никога рано и никога късно; защото никога не е рано и никога късно, да стане чловѣкъ по-щастливъ или по-малко нещастенъ.

Кои сж елементитѣ на „искуството на живота“?

За първитѣ елементи на това голѣмо искусство ни учи самото естество: Бѣгай отъ бол-

ката, стрѣми се къмъ радостта! На това прѣдписаніе, колкото се касае до момента, покоряватъ се всички живи същества безъ изключение; това е всеобщъ законъ на волята. Живитѣ твари могатъ да съществуватъ само тогазъ, ако бѣгатъ отъ това, което причинява болка и ако търсатъ приятното. За това болката се нарича „стражаръ на живота“. Неприятнитѣ чувствования сж психически явления, които съпровождатъ всичко, щото е вѣднително за съществуваніето на вида; а радостнитѣ чувствования сж психически съотношения (*correlativa*) къмъ това, което служи за запазваніето на вида. Това е общото правило, което си има изключение само до толкова, до колкото съществата не сж напълно приспособени на условията на живота имъ. А това приспособление е толкозъ по-непълно, колкото по-сложни сж условията за съществуваніето; значи най-малко пълно е при чловѣка.

Каква роль играе разумътъ въ живота?

За допълнение на този недостатъкъ чловѣкъ е надаренъ съ разумъ. Непосрѣдственитѣ чувствования на болката, а още повече непосрѣдственитѣ чувствования на радостта, не сж напълно приспособени на условията на живота му, и за това не сж сигурни ръководители при постигваніето на неговото общо щастіе. Нъ чловѣкъ е способенъ, да прѣдвижда слѣдствіята на своето поведеніе; той може да прѣдвижда, че извѣстни дѣйствія, които донасятъ днесъ радостъ, мо-

гжтъ утрѣ или по-късно да причиняватъ много по-силна болка, или да лишаватъ отъ много по-голѣма радостъ. Така също може чловѣкъ да прѣдвизжда, че извѣстни дѣйствия, които причиняватъ днесъ болка, могатъ за въ бжджще да прѣпятствуватъ на много по-силна болка, или да доведжтъ по-голѣмо щастие. Неговия разумъ разбира, че настоящето скоро ще стане минжло, а бжджщето — настояще; неговий разумъ може да схване, че една минута отъ щастнето, което се постигва тукъ-такси, нѣма по-голѣма цѣна, отъ колкото една минута подобно щастие въ бжджще, до колкото може да се расчитва на това послѣднето също така сигурно, както на първото.

Тѣзи прости принципи сж ржководителни форми за регулирванието на живота на индивидуума, съ цѣль да постигне по възможности най-голѣмо благощастие. Благоразумнето,*⁾ точно съблюдавано, е било върховна добродѣтель още въ старата етика.**⁾

Какво разбираме подъ благоразумие?

Подъ благоразумие разбираме „практически разумъ,“ т. е. такова поведение, което прѣдвизжда слѣдствията, сирѣчь поведение и дѣйствование обмислено, мждро и здраво обсждено. Интелектжтъ се явява тукъ на практика, и

*⁾ *Prudentia* значи: прѣдвидливостъ, прѣдусмотрителностъ, благоразумие.

**⁾ „Който е благоразуменъ, той е и умврень; който е умврень, той е и постояненъ; който е постояненъ, не се вълнува; който не се вълнува, е безъ печаль; а който е безъ печаль, е щастливъ. Слѣдователно онзи, който е благоразуменъ, е щастливъ.“

волята е готова да прилага опрѣдѣленията му на дѣло. „Благоразумието“ не обема само разумътъ, нъ и качества на волята, които се отнасятъ до собственното трайно и истинско щастие на дѣйствующия субектъ. Значи, тукъ се изисква прѣди всичко силенъ принципъ на разумното „самолюбие“, т. е. изисква се възможността, да се ръководишъ споредъ своитѣ „истински интереси“ и споредъ разумни съображения, а не да послѣдвашъ желанията, които сж възбудени чрѣзъ настоящи силни впечатления на чувствата, и които, ако се удовлетворжтъ, можтъ да причинжтъ на чловѣка повече болка, отъ колкото радостъ. Тая сила на разумнитѣ мотиви, поставена на срѣща на мотивитѣ, които сж възбудени чрѣзъ настоящитѣ впечатления на чувствата, се нарича „самонадвиганне“. Самонадвиганието ни прѣдпазва особено отъ това, да бждемъ побѣдени отъ такива влияния, които противорѣчжтъ на намѣренията, направени слѣдъ зрѣло обмислюване. А до гдѣто самонадвиганието не е още осигурено, т. е. догдѣто разумнитѣ мотиви още нѣматъ достатъчна сила, първото правило на благоразумието казва: да отбѣгваме до колкото е възможно оная сила на нагледното настояще и да се пазимъ отъ мотивитѣ на впечатленията, или както се казва обикновенно—„да бѣгаме отъ искушението.“ Чловѣкъ трѣбва да се старае да обрѣща вниманието си на други прѣдмети, а не на онѣзи, които би могли да му напакоствжтъ. А прѣди всичко трѣбва да си припомнимъ ста-

рото изречение: „Прѣдпазвай се отъ първата стъпка, защото ако еднжжъ е захванхто едно погрѣшно дѣйствиување, то ще бжде още помжчно да го спрѣшъ.“

Кое е главното правило на „моралната аритметика?“

„Прѣнасяй и отричай се!“*) Тази заповѣдь, на която настояваше особено старий философъ Епиктетъ, е въ правата смисль на думата само едно напомнювање на благо-разумието. Тя не изисква никакво безцѣлно прѣнасяние на болки и никакво безцѣлно отказвание отъ щастието, нъ само едно справедливо отнасяние къмъ радостъта и болката; сирѣчь изисква се една вѣрна „морална аритметика,“ която казва: трѣбва да се прѣдпочита по-голѣмото добро прѣдь по-малкото зло и по-малкото добро прѣдь по-голѣмото зло. Прочутий Бентамъ казва: „Благо-разумието (*prudencia*) не изисква никаква окончателна жъртва. То пита само, дали радостъта, отъ която се наслаждавашъ днесъ, не ще бжде заплачена утрѣ или други день съ тежка лихва. То ни моли, щото да се прилага сжщото мждро прѣсмѣтанне, което прави всѣки разуменъ челоуѣкъ при катадневнитѣ си занятия, тоже и за най-важнитѣ отъ всицкитѣ нѣща—за благо-щатието и за бѣдствието.

Кои добродѣтели стоуятъ на второ и трето мѣсто?

Втората основна добродѣтель на ста-

*) *Sustine et abstine!*

ритѣ бѣше храбрость и юначество. Подѣ това разбираме справедливо отнасяние къмъ болкитѣ или неприятноститѣ, сирѣчь, прѣнасяние болки или неприятности, ако чрѣзъ това се избѣгнѣтъ по-голѣми неприятности, или ако се осигури по-голѣма радость.

Третата основна добродѣтель на старитѣ бѣше умѣренность и въздържаніе. Подѣ това се разбира справедливо отнасяние къмъ радостѣта, сирѣчь, отказвание отъ радостѣта, ако чрѣзъ това се избѣгне по-голѣма неприятность, или ако се направи възможна по-голѣма радость.

Храбростѣта и умѣренностьѣта, като качества, които сѣ тоже полезни на самия субъектѣ, сѣ въ права смисълъ на думата добродѣтели, които се съдържатъ вече въ първата добродѣтель—въ благоразумието.

Храбрость и юначество въ горнята по-широка смисълъ на думата се показватъ прѣди всичко спрямо болкитѣ на тѣлото и внѣшнитѣ опасности; тѣ се показватъ въ стрѣмленіето, да станешъ физически по-коравъ и по-ягкъ, а не да бждешъ мегкушавъ. Нѣ и въ душевно отношение сѣ на мѣстото си сѣщитѣ добродѣтели.

Що е умѣренность?

Умѣренностьѣта се отнася на първо мѣсто до запазвание физическото здравіе и сила, а при това и до трайното душевно благощастіе. Сѣществува тоже неумѣренность въ фантазията и даже въ мишленіето. Старо-грѣшкото „*нищо*

прѣмногo“ може да се приложи така също и за упражнението на умственитѣ сили; понеже тѣзи, както и всички други дѣйствия на живота, не могатъ да се напрѣгатъ до крайно уморяване, а най-малко тогазъ, когато съ изнурени животнитѣ сили или съ заняти въ друго отношение.

Правилото: „прѣнасяй и отричай се“ има значението си и за различни злини на живота, които не могатъ да се избѣгнатъ по никой начинъ. Человѣкъ трѣбва да се старае, да ги намали по възможность, нъ той трѣбва тихо да прѣнася това, каквото не може да отмахне. Той трѣбва да взима своето положение отъ най-добрата му страна, и трѣбва да гледа да му стане мило и приятно. Истина е, че мрачното състояние на духа ще хвърли сѣнка върху всичкия му животъ, а радостний погледъ въ свѣта ще украсява всичко.

Человѣкъ трѣбва да се сърди по нѣкога, до колкото е необходимо, за да може въ бжжще да отбѣгне отъ нѣкои погрѣшни дѣйствия. Нъ въ всѣки случай трѣбва да се пази отъ продължителенъ гнѣвъ, както казва единъ ученъ: „сърди се само тѣкозъ, колкото ти е полезно.“ *) Человѣкъ трѣбва да се примири съ положението си, нъ той трѣбва въ собственния интересъ да се примири тоже съ общото положение на работитѣ.

Человѣкъ не трѣбва да се стрѣми въ собственния си интересъ къмъ такива блага на жи-

*) *Aergere dich nur so viel als es dir nützt.*—Krönig.

вота, които сж за него непостижими, или които би могли да се постигнатъ само чрѣзъ голѣми жъртви; нека той помисли, че нѣма вече да осѣща, че се лишава отъ тѣхъ, щомъ прѣстане да ги желае. Въ това отношение нека му послужатъ за примѣръ различнитѣ мъдри мъже отъ стария и новия вѣкъ, които сж доказали, до колко челоуѣкъ може да надвива самага себе. Челоуѣкъ не бива да очаква отъ живота и отъ щастието извънредни нѣща, нѣ нека бжде скромень и нека бжде благодарень отъ малкото; защото измамата е горчива, а неочакваното щастие дава причина за двойна радостъ.

Който е задоволенъ, има постоянно достатъчно; а който иска изобилно, често пѣти загубва даже и това, което вече притѣжава. „Всичко или нищо“ е обикновенно лошъ принципъ; въ повечето случаи — „нѣщо е по-добро отъ нищо“. Твърдѣ често по-доброто гони доброто.

Щастливи сж ония, които и въ скромно положение умѣятъ да развиватъ полезна дѣятелность за самитѣ тѣхъ и за другитѣ, и които знаятъ да запазватъ постоянно едно весело и равномѣрно състояние на духа; тѣй като това имъ дава задоволенъ и по тая причина приятень животъ. Латинската пословица казва: *Parva domus, magna quies* т. е. малка къща — голѣмо спокойствие. *Гете* казва: „Колко плодотворна е най-малката срѣда, ако знаешъ добрѣ да се отнасяшъ къмъ нея.“

Ако не изискваме никакви голѣми удоволствия, нѣ ако внимаваме на всички дребни радости, то сме богати въ това отношение; всѣка слънчева лъча, всѣко цвѣте, всѣкий весель погледъ и всѣкий успѣхъ даже и въ най-малкото дѣло ни донася радости. Любовта къмъ идеалното ни прѣдпазва отъ стрѣмление-то къмъ сензуални наслаждения и къмъ срѣдствата да си спечелимъ такива, сир. къмъ богатството и

силата. Великитѣ духове се отнасятъ равнодушно къмъ земнитѣ блага; тѣ могатъ да прѣнасятъ оскудеността. Разбира се, че бѣда и сиромашия не сѣ желателни, защото уголѣмяватъ искушенията, да извършваме несправедливости; нѣ на много по-голѣми опасности сѣ изложени ония, които се стрѣмѣтъ силно къмъ богатство или живѣятъ въ раскошъ. *Св. Павелъ* пише: „Ония, които искатъ да станѣтъ богати, падатъ въ искушение и побъркване.“ Онзи, когото сърдцето влече само къмъ земнитѣ блага, той непрѣменно ще загуби чувствителността на душата си за всичко, що е хубаво, добро и честно. Най-желателно е това състояние, гдѣто чловѣкъ има тѣкмо колкото му трѣбва. *Хорацій* казва: „Тогози можешъ да наречешъ щастливъ, които не притѣжава много“ *). А *Квинтилиянъ*: „Достатъчно си богатъ, ако не желаешъ нищо повече“. ***) *Платонъ* казва, че бѣдата не се състои въ това, да не притѣжавашъ блага, нѣ въ ненаситното желание, да ги спечелишъ. *Сократъ* нарича богатитѣ „златни робове“.

Чудесно е, колко малко материални блага сѣ нуждни за запазването на живота, ако отмахнемъ всичко онова, отъ което мислимъ, че се нуждаемъ вслѣдствие навика и въображението. Повечето отъ тия работи не сѣ отъ дѣйствителна нужда, нѣ сѣ просто изискване на навика, който сѣщо така деспотически изисква, щомъ се вкорени, като самото естество. Затова прѣдпазвай се, да не уголѣмявашъ своитѣ нужди чрѣзъ навикътъ ***).

Какви наслаждения трѣбва да се прѣдпочитатъ?

Благоразумний чловѣкъ ще разбере, че всичкитѣ умественни или душевни наслаждения надвиватъ твърдѣ много сензуалнитѣ

*) *Non possidentem multa vocaveris recte beatum.*—*Horatius.*

**) *Satis est divitiarum nil amplius velle.*—*Quintilianus.*

***) Споредъ „*Katechismus der Moral und Politik*“. *Hirschfeld, Leipzig, 1891.* стр. 187 и 188

(т. е. тия, които ни се даватъ чрѣзъ петътѣхъ чувства), както по тѣхното траяние, така и по степенъта на щастието. Благоразумний челоуѣкъ ще разбере, че се подкрѣпя истинското щастие въ живота най-много отъ чувствуванieto на любовъта и на благоволенieto, което се счита за основа на взаимнитѣ отношения между челоуѣкъ и челоуѣкъ. Фамилярното щастие, отъ което може да се наслаждава и най-прости челоуѣкъ, е най-високото челоуѣческо щастие. Който нищо не обича и който не може никого да обича, неговий животъ е дѣйстви-телно лишенъ отъ най-хубавото наслаждение.

Приятелството между мжжъ и жена и между родители и дѣца е най-естественно и може да бжде най-интимно. А сжщо така може да сжществува приятелство между лица отъ еднаква възраст и отъ еднакъвъ полъ. Да имашъ единъ челоуѣкъ, когото можешъ да обичашъ, който те уважава и има въ тебе довѣрие, та можешъ да му раскриешъ сърдцето си, то е едно отъ най-високитѣ блага въ живота.

Какво се изисква отъ единъ благоразуменъ челоуѣкъ въ отношенията му къмъ приятели?

Благоразумieto (*prudencia*) ни съвѣтва, да дѣйствуваме въ всички тия спомѣнати отношения на живота, до колкото е възможно, прѣдпазливо. Прѣди да влѣземъ въ такива отношения, трѣбва зрѣло и сериозно размишляване: трѣбва да обмислимъ и да вземемъ прѣдъвидъ всички възможни слѣдствия; това е отъ най-голѣма важность. Никоя стжпка нѣма по-

голъмо значение за по-нататъшното щастие на живота, отъ колкото свързването на брака. Нъ и прѣди да свържемъ нѣкое приятелство, трѣбва добрѣ да испитае себе си както и другаря си. Ако ли съществува вече едно или друго отношение, трѣбва постоянно да имаме прѣдъ видъ важността му и значението му за собственото щастие и трѣбва да избѣгваме всичко, което би могло да го развали; това трѣбва да правимъ тоже въ нашия собственъ истински интересъ. Какъ неразбрано се отнасятъ мнозина въ брака, като не помислюватъ, че тѣхното грубо отнасяние къмъ другаря трѣбва естествено да поврѣжда тѣхнитѣ взаимни интереси.

Както благоразумието поставя за тѣзи най-интимни отношения на чловѣкъ къмъ чловѣка своитѣ указания, така то регулирва и отношенията на чловѣкъ спрямо който и да било чловѣкъ, съ когото можемъ да се срѣщнемъ. Моралиститѣ отъ всичкитѣ врѣмена ни дадохъ въ това отношение много забѣлѣжителни съвѣти.

Какъ трѣбва да се спѣстява врѣмето?

Наший животъ трае 70 години или най-много 80, и всѣкой день, всѣка година еж нѣщо невъзвратно. Този фактъ трѣбва да имаме постоянно прѣдъ видъ, та трѣбва да се стрѣмимъ да продължимъ нашия животъ *) и да се ползуваме отъ него. Губението на врѣ-

*) Старитѣ моралисти справедливо гаввахъ: *Vitam prolongere factis*, — животътъ се продължава чрезъ дѣла.

мето е единъ видъ „самоубийство“ и не е единъ отъ най-малкитѣ грѣхове, които се касажатъ до насъ. А мнозина хора, които не сж знаѣли, или не сж искали да употрѣбаватъ врѣмето си и да даджтъ на сжществуванieto си нѣкое достойно съдържание, плачжтъ, когато животътъ имъ е вече на свършване. Единъ прочутъ моралистъ е казалъ: „Нѣма нищо по-добро, отъ колкото да бжде чeловѣкъ веселъ при своята работа, защото това е неговото назначение.“ Който е навикнжлъ на сериозна работа, на работа, която отговаря на тѣлеснитѣ и на умственитѣ му сили и която е полезна, той ще изпълнява най-добрѣ длъжноститѣ къмъ себе си и ще живѣе най-усъвършенствуванъ животъ; а при това нека употрѣбява почивката за тѣлесно усиление и за душевно облагородяване. *)

Врѣме**) се нарича условието, на което сж подчинени всичкитѣ промѣнения споредъ тѣхното продължение и течение. Прѣдполага се врѣме, ако искаме да осѣтимъ сжществуванieto на нѣщата, или ако искаме да осѣтимъ ставанieto и прѣминаванieto на всичкитѣ нѣща. По тая причина намъ се вижда, че сме вързани о врѣмето съ всичко, каквото сме и каквото притѣ-

*) Славнай германский маршалъ *Молтке* изказалъ е по случай на празнуванieto на 80-годишнината си тия думи: „Азъ стож на свършека на живота си; знаж, че съвсѣмъ инаква мърка ще се прилага въ другий свѣтъ върху нашитѣ земни дѣла. За стойността на чeловѣчески животъ нѣма да рѣшава блѣсъжкътъ на сполуката, нѣ чистотата на стрѣмлението и вѣрното постоянство въ изпълнение на длъжноститѣ. Ние сами даже не знаемъ, какво има да отдаваме на насъ, какво на другитѣ и какво на едно по-високо сжщество.“—Къмъ тия думи е прибавилъ *Д. Рихтеръ*: „Така мисли единъ мждрецъ, единъ мжжъ, единъ християнинъ.

**) Споредъ *Venn-a*.

жаваме, каквото дѣйствуваме и каквото страдаемъ. Истина е, че има прѣдмети, при които врѣмето минава полегка; нъ има и такива, при които ни се струва, че никога не прѣминава. Кой е въ състоянио да исчисли числото на годинитѣ, прѣзъ които съществува самия всемиръ, или да прѣсмѣтне годинитѣ, отъ какъ съществуватъ звѣздитѣ на небето и безбройнитѣ слънца и свѣтове? И кой може да прѣсмѣтне числото на годинитѣ, прѣзъ които тѣ още има да съществуватъ? — Тукъ ни се струва, че врѣмето стои почти мирно и че естеството взема на себе си формата на вѣчността. Нъ за насъ хората врѣмето не е вѣчностъ. Ако ний не искаме сами себе си да лъжемъ то трѣбва да си мислимъ, че врѣмето за насъ е бѣгло, и трѣбва да признаемъ, че врѣмето минава бързо, неосѣтно и безвъзвратно.

Врѣмето минава бързо. Условиата на живота заедно съ неговитѣ промѣнения доближаватъ до крайтъ си съ една грозна бързина. Истина е, че по-голѣмата частъ отъ хората живѣятъ само нѣколко години и даже само нѣколко дни; па и онзи, който доживѣе до голѣма старостъ, и неговото съществуване въ обемъ на врѣмето не е нищо друго, освѣнъ едно бѣгло появяване. Животътъ не е нищо друго, освѣнъ единъ сънъ, които прѣминава твърдѣ бързо. Колко желаня оставатъ неиспълнени и колко планове недовършени! На всѣкъдѣ има лица, които очевидно остарѣватъ, на всѣкъдѣ сили, които бързо изчезватъ, на всѣкъдѣ охкания на тия, които се борятъ съ смъртъта и сълзи на ония, които загубватъ най-милитѣ си. Всички тия явления не сж ли сжщо толкова необорими доказателства, че врѣмето е по-кжсо, отъ колкото нашитѣ желаня, че врѣмето прѣминава бърже — изчезва.

Нъ при всичката тази бързина врѣмето минава неосѣтно. Нѣма нищо по-тихо отъ колкото прѣминаванието на врѣмето, нищо не тече тѣй гладко, както течението на моментитѣ. Ний даже не щѣхме нищо да различимъ въ врѣмето и не щѣхме да заблѣжимъ

неговото траяние и неговото значение, ако би да не ни дойдеше на помощ самото естество, т. е. ако би да не се разпрѣдѣляше цѣлостта на врѣмето въ естественни отдѣления (периоди); именно съ минаванието на дни и ноци, съ различаванието на годишнитѣ врѣмена, съ слѣдванието на години и вѣкове. Какви нѣща изнамира искусството, за да ни прѣдстави течението на врѣмето и да ни покаже споредъ часове и минути, какъ далеко вече минахме. Нъ при всичкитѣ тѣзи срѣдства и изнамѣрвания врѣмето минава почти неосѣтно: часъ, день, година минаватъ, безъ да ги осѣтимъ, безъ да ги броимъ. Ний си играемъ и се подиграваме, грижимъ се и се трудимъ, боримъ се и воюваме, наслаждаваме се и страдаемъ, безъ да мислимъ даже на изминалото. Ний ставаме отъ дѣца момци—мъже, отъ мъже старци, безъ да знаемъ, какъ и кога е станало това. Най-сетнѣ достигваме до край, а врѣмето се свършва, безъ да осѣтимъ, какъ е то минало.

При всичката тази тишина врѣмето се изминава безвъзвратно. Всичкитѣ грѣшки могатъ да се поправятъ, всичкитѣ загуби, които прѣтърпѣхме могатъ да се замѣсятъ, само врѣмето не може да се възвърне. Часоветѣ, въ които си играехме, днитѣ, които оставихме неупотрѣбени, годинитѣ, които прѣживѣхме безъ внимание и безъ размишление, не могатъ никакъ да се върнатъ. Нито една секунда не може да се възвърне; което еднажъ е свършено — свършено и изгубено е вѣчно. Пътътъ прѣзъ живота, ако е свършенъ еднажъ, не може отъ ново да се захване и да се повтори. Чрѣзъ никакви побаяния, чрѣзъ никакви сълзи не могатъ да се възвърнатъ ония радостни врѣмена на цвѣтущата младостъ, които, може би, минахме безполезно; нито ония щастливи години на мъжката сила, които бѣхж, може би, злоупотрѣбени. Всичкитѣ тѣзи врѣмена се изминахж за всекога!

Тази мисълъ трѣбва да ни подбужда да употребяваме врѣмето полезно и да живѣемъ благоразуменъ животъ, въ който имаме да

свършимъ толкова задачи и гдѣто всѣки индивидуумъ има своя опрѣдѣлена цѣль, ако иска да стане полезенъ членъ на обществото.

Въ какво отношение се намира настоящето къмъ бжджцето?

Освѣнъ безсмисленното прахосване на времето най-радикално сръдство за съкратяване на живота е, постоянно да се стрѣмишъ къмъ бжджцето. Старитѣ философи считахъ това за признакъ на глупостъ, ако нѣкой поетсѣнно е неблагодаренъ отъ настоящето и съ трѣскаво безпокойствие се стрѣми все къмъ бжджцето. Има хора честолюбиви до такава стѣпень, щото би искали да унищожхтъ времето, което още остава до постигванието на цѣльта имъ. А благоразумний разбира, че всѣка часть отъ живота му, отъ люлката до гроба си има своя собствена стойность, и че тя не съществува само зарадъ нѣкоя послѣдующа. Благоразумний чловѣкъ разбира, че не се живѣе въ бжджцето, ами въ настоящето и че трѣбва, за да бжде животътъ щастливъ, да се състои той отъ цѣль редъ щастливи настоящи моменти. И той ще бжде благодаренъ не само за доброто на настоящето нъ ще счита тоже и миналото щастие като скжпоцѣнно нѣщо, отъ което може прѣзъ цѣлия по-нататъшенъ животъ да взима лихва (въспоминание), което ще го прави щастливъ.

Разбира се, че благоразумний чловѣкъ оставя на страна въспоминанието за бившето страданне, до колкото такава въспоминание не може да има благодѣтелни резултати. Нъ той ще

се занимава съ въспоминания на бившето щастие, до колкото това е въ полза на неговото най-голѣмо щастие. Съ една дума, благоразумний чловѣкъ ще се стрѣми, при всичката си разумна грижа за бжджцето, всѣкога да му бжде настоящето весело. Той ще си взима за „мотто“ думитѣ на проповѣдника, който казва: „Добрый день бжди добръ расположенъ, а лошия день вземи тоже за добръ“. Кой може да си прѣдстави лицето на единъ мждъръ чловѣкъ мрачно и сѣрдито? — Напротивъ, всѣкога ще се отражавать въ лицето на мждрия веселость и спокойствие.

Както нерасположението и печалта могатъ да подѣйствувать твърдѣ неприятно даже и върху душевното расположение на другитѣ, и както може единъ нерасположенъ чловѣкъ, чрѣзъ самото си приежтствие да прѣпятствува на доброто расположение на другитѣ, така ежщо може щастиеето на единъ чловѣкъ да се отражава приятно върху хората, които еж около него. Слѣдователно, когато чловѣкъ се грижи за собственното щастие, той чрѣзъ това възвишава направо и щастиеето на другитѣ.

*Какво общо има между моралътъ и гигиената? **)

Самото естество ни учи, че трѣбва да си пазимъ живота и здравиеето. Освѣнъ естественното стрѣмление, което ни подбужда къмъ това, извѣстяватъ ни сензуалнитѣ болки, че животътъ ни се намира въ опасность, или че се е поврѣдило здравиеето ни. Употрѣблениеето на

**)* Отговорътъ на този въпросъ споредъ *Балмеса*: „*Етика*“ стр. 57—61.

петътъ ни чувства ще бжде слѣдователно правилно, ако се стрѣмимъ къмъ запазването на здравнето и живота; а неправилно, — ако противодѣйствуваме на тази цѣль

И тукъ си вървѣжтъ паралелно моралността и ползата. Здравословнитѣ правила сж правила на морала. Умѣренността и трѣзвеността сж добродѣтели, защото ни прѣдписватъ мѣрка на яденне и пиенне; а неумѣренността и пиянството сж пороци, защото ни доводятъ до безрасждни дѣйствия.

Резултатътъ на умѣренността и трѣзвеността е: запазването на живота и здравнето. Неумѣренността и пиянството причиняватъ нерасположение и болки още нехабяватъ силата и ни ископаватъ ранния гробъ.

Чудесно! Неумѣренността на чловѣка въ сензуалната област се наказва и въ иктеллектулната. На пр. чрѣзмѣренъ обѣдъ причинява отжпяване на умственитѣ сили и дава поводъ за сънливостъ. Пиянството разбърква умътъ, та затова и пияницата не е сжщинскій чловѣкъ въ това състояние.

Моралнитѣ правила въ това отношение могатъ да се свѣдѣжтъ на твърдѣ простъ принципъ: мѣрката за употреблението на петътѣ чувства въ отношение къмъ нуждитѣ на тѣлото е запазването на живота и на здравнето. Чрѣзъ това найлесно може да се распознае моралността на дѣйствията, които се отнасятъ до сензуалнитѣ нужди или желаня.

Да приведемъ *примѣри*:

Лѣнливостъта, взета отъ морална точка зрение, се счита за порокъ. Тя е свързана съ много опасности: отъ нея ослабватъ интелектуалнитѣ сили на чловѣка и сърдцето му се покваря. Интелектуалното, както и тѣлесното дѣйствиуване е твърдѣ полезно. Много болѣсти или се изцѣрватъ или се подобряватъ, ако тѣлото и духътъ се занимаватъ по умѣренъ начинъ. Духътъ на лѣнивия, който е зависимъ отъ всички впечатления, лута се на около, безъ да има върху него влияние силата на волята, която да го задържа при една точка. Той навиква най-сетнѣ на това, да се не спира върху нищо. Чрѣзъ това духътъ ослабва и живѣе въ единъ видъ заспалостъ. И тѣлото ослабва отъ постоянно бездѣйствие, смиланието на храната върви полегка, циркулацията на кръвта върви нередовно, и спанието самò бѣга отъ него. Лѣнивия чловѣкъ съ една дума търси благосѣстояние въ пълна бездѣятелностъ, нѣ намира всички ония злици, които произлизатъ отъ ослабванието на духътъ и отъ болѣдуванието на тѣлото.

Да сравнимъ тия резултати съ добродѣтельта, която стои насрѣща на лѣнливостъта. Ако навикнешъ на работа, то ще ѣ обичашъ. Работливия чловѣкъ се наслаждава, когаго работи; той страдае, ако е осжденъ да не работи. Интелектуалний, моралний и физический плодъ на неговата дѣятелностъ възнаграждаватъ го съ приятно удоволствие. Ако той слѣдъ дълги часове погледне на резултатътъ на своята дѣятелностъ, то лесно се утѣшава заради малкитѣ неприятности, които е трѣбвало да прѣнася, тѣй като той знае, че тѣзи часове сѣ били добрѣ употребени.

Когато дойде врѣме за почивка, той дѣйствително се наслаждава, защото осѣща нужда отъ почивка. Нерасположението, печалностъта, зловолието и всѣ какви черни картини не намиратъ мѣсто въ неговата душа; тѣ не могатъ да влѣзнятъ въ нея, понеже е постоянно занята, и не остава врѣме да приеме та

квива отвратителни и лоши посѣщения. Тѣй като всички-тѣ части се намиратъ постоянно въ дѣйствиe, то организмътъ е всекога въ движение, и промѣнението между работата и почивката му даватъ онова равновѣсие, отъ коего се нуждае, за да може да извършва своитѣ функции редовно; слѣдствието на което е здравето и дългий животъ.

Отъ спанието най-сетнѣ, коего пригрѣща умерений организмъ, дѣйствително се наслаждава такъвъ работливъ человекъ, и то въстановява силитѣ и му дава нова живостъ, която се развива, щомъ изгрѣе слънцето, да му извѣсти, че е ударилъ часътъ за продължение на работата.

Да видимъ сега, каква хармония съществува между здравословнитѣ правила и прѣдписанието на морала въ онова отношение, което се касае до сензуалнитѣ наслаждения, които сѣж противъ естеството.

*Хуфеландъ**) се изражава въ своята „Макробиотика“ или „искуство да се продължи человекеский животъ“ върху този въпросъ както слѣдва: „Страшенъ е бѣлѣгътъ, когато остави естеството върху такъвъ единъ грѣшникъ. Той е като увѣхналъ тръндафилъ или като едно изсушено дърво въ врѣме на цѣвтението; той прилича на мъртвецъ, който се разхожда по земята. Всичкий огънь и животъ изгасва чрѣзъ тозъ нѣмъ порокъ и не остава друго, освѣнъ безсилие, бездѣйствие, смъртна блѣдностъ, увѣхване на тѣлото и побитосъ на душата. Окото загубва своята свѣтлостъ и своята острота, лицето става продълговато, хубавий младежски изгледъ се изгубва, блѣда оловообразна боя покрива лицето. Цѣлото тѣло става болно и чувствително, мускулнитѣ сили се загубватъ, спанието не донася никакво отморяване, всеко движение е неприятно, краката не могатъ вече да носятъ тѣлото и рѣцѣтъ треперятъ, болки се появяватъ въ всичкитѣ части на тѣлото, осѣзателнитѣ органи загубватъ силата си,—всичкий животъ минава. Такива хора говорятъ малко, и това като че става

*) Прочутъ лѣкаръ въ Германия (роденъ въ 1762, умрѣлъ въ 1833)

по принуждение; всичката по-прѣдишна живостъ на духътъ изгасва. Момчета, които сж биле надарени и духовити, ставатъ срѣдно даровити или даже отж-пяватъ съвсѣмъ. Душата изгубва вкуса за всичкитѣ добри и възвишени мисли, фантазията се поврѣжа съвсѣмъ. Цѣлий животъ на такъвъ человекъ е единъ редъ отъ тайни упрѣкавания самага себе и единъ редъ отъ мъчни чувствования на вътрѣшна слабостъ, нерѣшителностъ, отвращение отъ живота; и не е чудно, ако се появи намѣрение на самоубийство, къмъ което никой человекъ не се стрѣми толкова, колкото онзи, който е прѣдаденъ на тайнитѣ грѣхове . . .

Освѣнъ това смиланието не става редовно, въ стомаха се появяватъ постоянни болки; кръвта се покварва, гърдитъ се пълнятъ съ хрочки, по кожата се образуватъ всѣкакви брасти, цѣлото тѣло ослаб-ва и се изсушава; най-сетнѣ дохаждатъ: епилепсия, охтика, трѣска, чести онесвѣстявания и ранна смъртъ“.

Ако слушаме този важенъ документъ на наука-та за лошитѣ послѣдствия на неморалността, то ще ни хване гнѣвъ срѣщу такива хора, па даже и съ-жаление, че не могатъ да схванжтъ, защо се отна-ся християнската религия толкозъ строго къмъ всичко, което може да поврѣди сърдцето на младежитѣ.

Тукъ, както и на всѣкъдѣ, се показва, че хри-стиянството познава много точно законитѣ на есте-ството и тайнитѣ на сърдцето и на живота. *)

„Естеството, свършва сжщий Хуфеландъ, не отмъ-

*) Славний руски писателъ *Кавелинъ* въ своята книга „За-дачи на етиката“, която посвѣщава на младото поколение, пише на стр. 52 така: „Като недостъпна скала стои християнската ети-ка непоколебима и недостижима високо въ срѣдата на силнитѣ вълнения и бури на историческото развитие, и къмъ нея се въз-връщатъ хората на края на тѣхнитѣ душевни скитания, като къмъ единственното срѣдство да се угаложтъ скърбигъ и мъжитѣ на измчената душа“. И на стр. 78 продължава сжщий: „Идеалната възвишенностъ на християнската етика се състои въ това, че тя не е грѣцка или римска, семитска или индийска, нѣ общо чело-вѣческа и е несравнено стъ всѣка друга по-дълбоко проникнала въ причинитѣ и послѣдствията на мотивитѣ, които се крижтъ въ човѣчката душа“.

щава за нищо по-страшно отъ колкото за това, ако съгрѣшаваме противъ него. Ако има смъртни грѣхове, то сж навѣрно грѣховетѣ противъ естеството.“

§ 11.

Длъжности къмъ другитѣ.

Ако би да постигнатъ слѣдствията на едно дѣйствие само дѣйствующето лице, ако би да живѣе това лице съвсѣмъ осамотено и не би дошло въ сношение съ никое друго чувствующе същество: тогазъ би могли да се взематъ въ „етическата смѣтка“ само неговитѣ собствени неприятни и радостни чувствования, споредъ стѣпенъта имъ, споредъ траянието имъ и споредъ вѣроятността, че ще се случатъ. Тогазъ щѣше да се състои върховното правило на морала въ отговоръ на въпроса: какъ се отнася извѣстно дѣйствование къмъ, по възможность, най-голѣмото щастие на дѣйствующето лице?—Нъ тѣй като челоуѣкъ не е изолирано същество, ами членъ на едно общество, и тѣй като слѣдствията на неговитѣ дѣла и опущения не постигатъ само него, нъ и другитѣ; затова върховното етическо правило е: да се съобразявашъ, по възможности, съ най-голѣмото всеобщо добро и да не правишъ такива дѣла, които би могли да му прѣпятствуватъ, нъ да вършишъ такива дѣла, които спомагатъ за напръдванието му. Освѣнъ степенъта, траянието и вѣроятността на неприятнитѣ и радостни чувствования, трѣбва слѣдователно да се гледа още на други нови моменти, т. е. на распространението или числото на лицата, върху чувствованията на които би могло да влияе това дѣйствие. Съ други думи, трѣбва да се взиматъ въ внимание: стѣпенъта, траянието и вѣроятността на всичкитѣ неприятни и радостни чувствования въобще, които това поведение може да има за слѣдствие за дѣйствующия самичкъ и за ближнитѣ му.

Споредъ какво се мѣри стойността на едно дѣйствие?

Человѣчеството е захванало късно да разбира, какъ слѣдватъ събитията едно слѣдъ друго като причина и слѣдствие, и да съзнава слѣдствията на человѣческото дѣйствување; а още днесъ за днесъ това разбиране и това съзнавание е твърдѣ непълно. Обаче не трѣбва да забравяме, че всичкото морализиране на человѣческия животъ се основава върху това обстоятелство, че стойността на дѣйствиата се мѣри споредъ слѣдствията имъ. Който има честна воля, да прави добро и справедливо и иска окончателенъ отговоръ на въпроса: „каково трѣбва да правимъ?“ нему трѣбва да посочимъ на слѣдствията на неговото дѣйствување за щастието на человѣчеството.

Каква важностъ има благоразумието за изпълнението на социалнитѣ длъжности?

Очевидно е, че благоразумието въ областта на социалнитѣ дѣйствування не е по-маловажно, отъ колкото въ кръга на поведението, което се касае до собственото благощастие. Затова съвсѣмъ несправедливо е, ако би да мисли нѣкой, че благоразумието е исклучително егоистическа добродѣтель. Каквото се касае до интелектуалната страна на тази добродѣтель, която се изразява чрѣзъ правилото: „каквото правимъ, прави го съ разумъ и помисли за края,“ то е

ясно, че ще ѝ намѣримъ у истинскитѣ благо-
дѣтели на челоуѣчеството така сжщо, както и
у онзи, който е мждъръ само за себе си. А
отъ друга страна върлинитѣ на волята, които
благоразумието съдържа въ себе си, именно:
самонадвивание, храбростъ и умѣрен-
ностъ сж не по-малко нуждни при изпълнението
на социалнитѣ длѣжности, както и при испъл-
нението на длѣжноститѣ, които се отнасятъ до
самаго себе. Самонадвиванието се изисква осо-
бенно тогава, когато съчувствието се възбужда
при нагледни мотиви; така на пр. общото
благоволение, което се отнася до обществото,
трѣбва да надвива върху благоволенieto, което
можемъ да осѣщаме къмъ отдѣлни лица. Храб-
ростъта и умѣрността могатъ да се считатъ
като клонове отъ самонадвиванието. Храбро-
стъта е нужна, понеже много пжти социални-
тѣ длѣжности не могатъ да се извършватъ,
безъ да се излагаме на опасности и болки.
Умѣрността е нужна, понеже трѣбва да се
грижимъ при распрѣдѣлението на добринитѣ
не само за настоящето, нъ и за бждщето, и
не само за бждщето на тия, които живѣйтъ
сега, нъ и за бждщето на потомството.

*Какво трѣбва да ржководи челоуѣка при
испълнението на длѣжноститѣ му?*

Челоуѣкъ трѣбва отъ млади години да на-
викне, да размишлява върху слѣдствията на
своитѣ дѣла и да взима прѣдъ видъ тоже и
отдалеченитѣ слѣдствия. Той трѣбва да бжде

въспитанъ така, щото да взима прѣдъ видъ постоянно по-висока цѣль. Трѣбва да му внушимъ, като света длъжностъ, че не бива да се ржководи отъ първото появяние на доброто, нъ че трѣбва да испита съ достатъчна грижа, кое нѣщо въ дадения случай е правото.

§ 12.

Справедливостта.

Дѣйствувай съобразно съ благо на челоѳчеството! Въ това най-високо и най-общо морално прѣдписание сж събрани двѣ прѣдписания: не намалявай благо на челоѳчеството, уголѳмвай доброто (благо) на челоѳчеството! Тѣзи двѣ заповѣди се отнасятъ една къмъ друга, както болка къмъ радостъ; защото едната изисква, да не уголѳмяваме бѣдата между хората, а другата, да възвишаваме щастието на челоѳчеството. Съблюдаването на първата заповѣдъ съчинява добродѣтеля на справедливостта въ най-широката смисълъ. Тя бѣше четвъртата основна добродѣтель на старитѣ. А съблюдаването на втората заповѣдъ съставлява добродѣтеля на благоволенieto или на челоѳколюбието, което не се е намирало между добродѣтелитѣ на старитѣ народи.

Първата заповѣдъ прѣдшествува втората, тѣй като въобще отбѣгване отъ болката е главното правило. Адамъ Шмидъ казва: „Обществото може да съществува безъ добродѣтели, ако и не въ много щастливо състо-

яние; нъ тамъ, гдѣто съществува несправедливостъта, обществото пропада напълно. Благодарността е орнаментъ, който украсава социалната постройка, нъ не е основа, която я носи; а справедливостъта е основний камъкъ, върху когото стои цѣлата постройка.*) — Затова справедливостъта е главната и най-светлата частъ на цѣлия мораль.

Не намалявай благого на челоувѣчеството!
„Челоувѣчество“ е име за съвокупността на хората; който намалява благого на единъ челоувѣкъ, той вече намалява благого и на челоувѣчеството, освѣнъ ако намалението на благого на едно лице е необходимо условие, за да се прѣдпази по-голѣмо намаление на благого на други лица. Слѣд. правилото на справедливостъта е: не докачай никого (*neminem laede*), освѣнъ ако би въздържанието отъ докачение да е причина за още по-голѣмо докачение. Защитата срѣщу нѣкое несправедливо нападение, което е отправено противъ нашия животъ, противъ нашата неприкосновенностъ, нашата свобода и честь, — защитата, при която необходимо ще се докачи нападателя, не е нѣкое прѣстѣпление, нъ е извършване на правилото на справедливостъта. Който приема да го докачатъ другитѣ, той чрѣзъ това подстрѣква къмъ повторение на такива нападения тоже и срѣщу другитѣ, и може по такъвъ начинъ да стане виноватъ за нарушението на социалнитѣ

*) На царския дворець въ Виена е написано: *Justitia regnorum fundamentum*; значи: справедливостъта е основа на царствата.

длъжности. *Контз* казва: „Недавайте, да тѣпчатъ съ крака правата ви!“ и прибавя: „който се прѣструва за червей, неможе послѣ да се оплаква, ако го тѣпчатъ съ крака.“

Държавата, която наказва злодѣйцитѣ, не докачва съ това, нѣ тя изпълнява едно прѣдписаніе на справедливостта. А на сждията, който прилага законитѣ, не могатъ достатъчно да му се припомнятъ думитѣ: „Онзи, който прощава лошитѣ, той поврѣжда добритѣ.“*)

Съобразно съ общитѣ закони на приспособленіето къмъ условията на живота, у хората сж развити побуждения къмъ отмъщаваніе. Това побужденіе Шмитъ нарича „стражаръ на справедливостта.“ Нѣ стражаръ ще стане само тогазъ, ако се слѣе съ социалното чувство и ако е подчинено на него. Значи, едно докачание трѣбва да се наказва само тогазъ, когато го изисква интересътъ на челоуѣчеството. У цѣлия цивилизованъ свѣтъ е прѣдставено раздаванието на правосъдието (публично отмъщаваніе) на особенни държавни органи, за да не става несправедливостъ; тѣзи органи иматъ да изпълняватъ наказателнитѣ закони, които сж издадени за защита на обществото. Защото сждията, който опрѣдѣля наказанието, не бива да се ръководи само отъ слѣпото побужденіе на отмъщението, нѣ отъ разумното размишление за интереса на челоуѣчеството.— Отварщението отъ несправедливостта е добро характерно качество, което

*) *Bonis nocet qui malis parcit*

не бива да се подкопава. Това е нагласявалъ съ пълно право здравия моралъ на старитѣ Гръци. А така също и св. апостолъ Павелъ казва: „Мразѣте лошото!“—

Исполнението на всеобщото прѣдписаніе, да се въздържашъ отъ докачанието на другитѣ, съдържа второто прѣдписаніе: всичкитѣ дѣйствия да се изоставятъ, чрѣзъ изврѣшванието на които би могли да се докачатъ другитѣ, и никое дѣйствие да не се пропуе, чрѣзъ опущението на което би могло да се докачи правото на другитѣ. Първото изискваніе е първобитно и всеобщо; второто обаче прѣдполага доброволно прѣвзиманіе на обязанността.

Странѣ отъ всички дѣйствия, чрѣзъ които би могли да се докачатъ другитѣ! Тази заповѣдъ изисква, не само да се оставятъ всичкитѣ дѣйствия, чрѣзъ изврѣшванието на които би могли да дойдемъ въ стѣлкновение съ наказателнитѣ закони (нападение на живота, на тѣлесна неприкосновенностъ, на лична свобода, на гражданска честь и собственост и т. н.), нъ тя има много по-широкъ кръгъ. За да си прѣдставятъ точно цѣлия обемъ на тази заповѣдъ, хората си внушавахъ всѣкога думитѣ на Исуса Христа: „Щото не щешъ да ти правятъ другитѣ, не прави го и ти тѣмъ!“ Да се мислишъ въ положението на оногозъ, до когото се касае дѣйствието, това е най-лесно средство, за да разберешъ, дали това е едно дѣйствие докачително или не. Трѣбва да си прѣдложишъ въпросътъ, прѣди да се владешъ на това

или онова побуждение: „какъ би се харесало на тебе, ако би другъ да се отнесе ежщо така срѣщу тебе?“ И тогава ще прѣдвидишъ лошата страна на много дѣйствия, която по-напрѣдъ не си забѣлѣжилъ.

Коего е за мене право, трѣбва да е ежщото и за другитѣ, които се намиратъ съ мене въ еднакви обстоятелства. Пристрастието, т. е. докачението на това правило, е докачение на другитѣ, — една несправедливостъ

Нетърпимостъта, т. е. поврѣжданieto на другитѣ по какъвто и да е начинъ, понеже тѣ сж на друго мнѣние отъ насъ, е несправедливо. Сжщо така е несправедливостъ, ако прѣзираме тѣхнитѣ добри качества, ако ги осжждаме бързо споредъ общото (класно) понятие, намѣто да испитваме подробно (частно) и да признаемъ тѣхнитѣ индивидуални характерни качества.

Докачение на другитѣ ще бжде тоже, ако се поврѣжда характера особено на млади хора. Такива дѣйствия могатъ да бжджтъ хилядо пкти по-тежки отъ колкото дѣйствията, които иматъ за слѣдствие тежки физически поврѣждания; защото печалнитѣ слѣдствия за челоуѣчеството могатъ да бжджтъ хилядо пкти по-голѣми.

„Да говоримъ — казва Д-ръ *Пейли* *) — значи да дѣйствувамъ е, както въ философска строга смисълъ, така и въ отношение на цѣльта на морала; защото, ако нещастieto и побуждението на дѣйствуването сж ежщитѣ, то срѣд-

*) *Paley*, английский мораль-философъ; (1743—1805) главното му съчинение е, „*Evidences of Christianity*.“

ствата, които ни управляватъ, не правятъ никаква разлика.“ Следователно, „управлението на езика“ съчинява главната частъ въ осъществленieto на справедливата воля, т. е. на трайната и на постоянната воля, да не докачимъ никого. Това се искава и въ свѣщенитѣ писания на различнитѣ религии. Най-подиръ *Лутеръ*, казва: „Ако срѣщнешъ лошъ езикъ, който пеува другитѣ, то му говори направо прѣдъ очитѣ, за да почървенѣе отъ срамъ. Тогазъ съвсѣмъ ще мълчи, а инакъ може да наклѣвети нѣкой бѣденъ челоуѣкъ до такава стѣпень, щото мжно би могло да му се помогне. Честъта лесно се отнима, нѣ мжно се повръща.“

Заб. Има два вида докачения, гдѣто настоящий позитивенъ мораль, т. е. общественното мнѣние за моралнитѣ работи, е отдалеченъ още твърдѣ много отъ идеалния мораль; наистина тия докачения не се одобряватъ, нѣ не се и осжждатъ до такава стѣпень, както го иискава благого на челоуѣчеството. Тѣзи два вида докачения: дуелтъ и кървното отмъщение за радостъ сж твърдѣ редки въ България, (което обаче не може да се каже и за съседнитѣ страни); и затова нѣма да се простирамъ да говоря за тѣхъ въ настоящий учебникъ.

§ 13.

Благодарността.

Въ общий законъ, че трѣбва да се пазимъ да не докачаме другитѣ, се подразбира (освѣнъ казаното) че не бива ни да пропустнемъ никое дѣйствие, чрѣзъ чието опущение би могли да докачимъ нѣкой юридически и морални права на другитѣ. Тая длѣжностъ състои въобще въ това: *да не излѣжемъ хората въ тѣхнитѣ естественни и добръ основани очаквания.* На първо мѣсто въ това отношение можемъ да

спомѣнемъ длъжността благодарностъ. Тя е била вече отъ най-старитѣ врѣмена тѣсно свързана съ справедливостта и даже се считала отъ Сократа като една частъ отъ свправедливостта. Както у чловѣка е естествено побуждението, за извършено злодѣяние да трѣси отмъщение, така също е естествено, да възвърне доброто, което му е било направено. Това се нарича чувство на благодарностъ, и благотворното слѣдствие на това явление е побуждението къмъ благодѣтелни дѣйствуванія. А който се указва неблагодаренъ и който не възвърне нѣкое благодѣяние, щомъ благодѣтельтъ му се нуждае, той го докача силно, защото го излъгва въ най-естественното и най-основното очакване. А такъвъ чловѣкъ прави щета и на обществото, защото дава поводъ, да се отклоняватъ хората отъ да правятъ благодѣяния. Болката отъ излъгано очакване може да бжде, както по интезивността си, така и по траянието си твърдѣ голѣма. Миллъ казва: „Нѣма почти по-голѣмо докачение, което би могълъ да прѣтърпи чловѣкъ, и никое докачение не го наранява по-дълбоко, отъ колкото онова, при което нему би се отказало въ нужда това, което той очаква по навикъ и съ пълна сигурностъ. Въ малко случаи несправедливостта е по-голѣма, отъ колкото въ това просто спиране на доброто.“ Най-главната длъжностъ въ това отношение е *благодарността къмъ родителитѣ*; защото тѣ, като сж изпълнили своята длъжностъ къмъ дѣцата си, станжли сж най-голѣми благодѣтели на чловѣчеството. Както чловѣкъ трѣб-

ва да се отнася съ любовь къмъ родителитѣ си, също така трѣбва и къмъ *отечеството*. Той трѣбва да си припомни, колко дължи на него; той нека сравнява своето положение съ положението на онзи, който не е порасълъ въ едно гражданско общество. И затова той трѣбва да се отдължи за добринитѣ, които е получилъ отъ прѣдишнитѣ поколения, чрѣзъ сериозна и вѣрна работа въ полза на сегашний родъ и на бждщитѣ поколения. *Платонъ* е казалъ: „За грѣшкитѣ на родителитѣ и на отечеството обичатъ лошитѣ хора много да говоржтъ, а добритѣ хора искатъ да ги скрижтъ“. Има такива хора, които претендиратъ за всички възможни права отъ родителитѣ и отъ отечеството, а отъ своя страна не искатъ да знажтъ за никакви задължения. Тѣмъ не сж извѣстни двѣтѣ основни понятия на моралтъ: „*заплащание* (въздаение) и *взаимностъ*“

Между длъжноститѣ къмъ *отечеството*, сирѣчь къмъ обществото или съвокупността на хората, които живѣжтъ въ държавно съединение, стои на първо мѣсто точното изпълняване на държавнитѣ закони. *Аристотелъ* вече казà: „Възъ законитѣ се основава блаженството на държавата.“ Даже и позитивнитѣ закони, които не считаме за цѣлесъобразни и които може би не одобряваме, трѣбва да съблюдаваме; защото какво нѣщо би могло да произлѣзе за общественото спокойствие, за всеобщето благо и за явната безопасност, ако би могълъ всѣкой да прѣнебрѣгне държавнитѣ закони, когато му

скимне?—По легаленъ или законенъ начинъ можемъ да търсимъ, да се поправятъ неodobряванитѣ отъ насъ закони; нѣ до гдѣто тѣ сѣществуватъ, ний сме длѣжни, да имъ се подчиняваме, понеже всѣко карушение на единъ позитивенъ законъ е една стѣпка къмъ анархията, а анархията е много по-голѣмо зло, отъ колкото различнитѣ злини вжтрѣ въ единъ държавенъ организъмъ.

Съблюдаването на гражданскитѣ закони се включава въ справедливостта; така е било вече и въ най-старитѣ врѣмена; на пр. *Аристотель* е казалъ: „Справедливостта и законността сѣ равни.“ А *Спиноза* казва: „Справедливостта е постоянство на волята, всѣкому да отдавашъ това, което му принадлежи споредъ гражданскитѣ закони. *Платонъ* казва: „Всѣкому своето“*).

Всѣкога се считахъ за несправедливъ, ако не отдавашъ нѣкому това, което му се пада споредъ законитѣ на държавата.

§ 14.

Притѣжанието.

Нуждата отъ притѣжанието (собственността) слѣдва непосредственно отъ естеството на челоуѣка и отъ неговитѣ условия за сѣствование. Доброволно земята дава твърдѣ малко и може само малцина да храни, ако би тѣ да се ограничаватъ само върху това, което имъ дава непосредственно самото естество. Несравнено

*) *Suum cuique.*

по-голѣма часть отъ богатата, които сж за настоящитѣ хора необходими, сж произведени чрѣзъ работа. А на работата щѣше да липсва най-могщия мотивъ, ако да не бжджтъ осигурени плодетѣ на онзи, който работи, тѣй щото да може споредъ свободната си воля да ги управлява и спестява въ свой интересъ, както и въ интереса на своята фамилия и на своитѣ приятели. Всеобщото благоволение е прѣслабъ мотивъ у повечето хора, да би могълъ да ги подбужда къмъ работа и прилежание. Безъ собствеността нѣма никакво мѣняване на стокитѣ, а безъ това нѣма никакво раздѣление на работата, и безъ туй щѣхме да сжществуваме като диваци. Безъ строго опрѣдѣлено право на собствеността нѣма нийдѣ сигурность и спокойствие, нѣ щѣше да сжществува „борба на всички противъ всички“. Съ пълно право се утвърждава, че може съ малки исключения и най-бѣдния въ едно цивилизовано общество да живѣе по-добрѣ, отъ колкото единъ дивакъ въ пустинята. Наистина бѣдний само чрѣзъ това е вече богато възнаградень, защото живѣе въ уредено общество, което може да му е отнело нѣщо отъ това, което той би притѣжавалъ въ „естественно положение“.

Това не изключава, че несъразмѣрностьта, каквато сжществува днесъ въ отношението на собствеността, е голѣмо зло, и обществото е длъжно да се стрѣми, да урегулира тази несъразмѣрность. Нѣ никога не бива да се прокламира, че трѣбва собствеността да се махне и че разбойничеството и кражбата сж позволени.

Това би значило, не че напрѣдва челоуѣчеството, нѣ че върви надирѣ къмъ „естественното (диво) положение.“

Длъжността на индивидуалний челоуѣкъ е: да си запазва живота и здравието, да се грижи за своитѣ нужди, да развива своитѣ способности въ физическо, интелектуално и морално отношение съобразно съ прѣдписанието на разума. Тѣзи цѣли челоуѣкъ не може да постигне, ако би да остане самичѣкъ; нѣ той се нуждае отъ асоциация съ другитѣ, за да си помагатъ взаимно. И асоциацията, отъ която произлизатъ толкова добрини, си има тази тъмна страна, че сама тя ограничава това развитие на челоуѣка въ извѣстни точки; защото, като дѣйствуватъ способноститѣ на съединенитѣ индивидууми сжщеврѣменно, то развиванието на способноститѣ на единия става често пѣти прѣчка за другитѣ.

Една система отъ колелца въ една машина произвожда дѣйствие, каквото едно отдѣлно колело не би могло да произведе. Една система има повече сила, по-вече правилностъ и дава по-голѣма гаранция за трайностъ, отъ колкото едно отдѣлно колело. Нѣ тия прѣимущества се постигатъ само чрѣзъ туй, като всѣко колелце загубва—тѣй да се каже—една частъ отъ свободата си; защото за да се постигне цѣльта, нужно е, да се подчинѣтъ всичкитѣ подъ условието на общата система. Така и въ една социална организация, сирѣчь въ държавата, се ограничава до извѣстна стѣпень индивидуалната свобода; нѣ туй ограничение богато се възнагражда чрѣзъ благодатѣта, която произлиза отъ неѣх. Това може да се обясни чрѣзъ слѣдующитѣ *примѣри*:

Ако би челоуѣкъ да е самичѣкъ, той щѣше да се грижи за своитѣ нужди чрѣзъ употрѣблението на срѣдствата, които му дава естеството. Той щѣше да откъсне плодъ отъ първото дърво, което му се испрѣчи, и щѣше да търси защита въ пещеритѣ, които му се виждатъ най-удобни; ако ли той би си построилъ една колиба, щѣше да живѣе, гдѣто си иска, и могълъ би

да ѝ строи, гдѣто му се ще. Цѣлий свѣтъ—тѣй да кажѣ—щѣше да принадлежи на този отдѣленъ челоуѣкъ, и притѣжанието както и ползуванието отъ всичкитѣ дарби на естеството не би имало други граници, освѣнъ неговитѣ сили. А отъ минутата, когато челоуѣкъ се съедини съ другитѣ нему подобни, тази свобода е невъзможна; защото, ако би всички да си запазватъ правото за всичко, отъ туй би слѣдвало, че никой нѣма право за нищо.

Другъ единъ примѣръ може да обясни това още по-хубаво: ако отиде единъ челоуѣкъ на разходка въ една градина, той може да върви бързо или полегка на-самъ на-тамъ, споредъ желанието си, и цѣлата градината е—тѣй да се каже—негова; той може да се разхожда, до гдѣто му позволяватъ силитѣ. По-подирѣ дойде другъ челоуѣкъ на разходка въ сѣщата градина. Чрѣзь това вече се ограничава свободата на първия, защото е очевидно, че не може никоя отъ двѣтѣ личности да отиде тѣкмо тамъ, гдѣто се намира другата, безъ да се сблъскатъ. По-подирѣ дойдѣтъ и други на разходка, и свободата се ограничава още повече, съ-размѣрно съ това, колкото се уголѣмява числото на посѣтителитѣ. Ако се напълни градината съвсѣмъ съ хора, то ще трѣбва най-строгъ поредѣкъ, за да не стане най-голѣма бъркотия. Кое срѣдство има, за да се запази реда и да се запази колкото се може повече свобода на всѣки единъ?—Срѣдството е, да се отнеме отъ всѣкого малко свобода, като се изисква отъ него, да върви по ония посоки, които отговарятъ на нуждитѣ и на общий редъ. Ако еднитѣ ще вървѣтъ на дѣсно, другитѣ да се отстранѣтъ на лѣво и обратно. Само тогазъ ще съществува редъ въ градината, и всички ще се разхождатъ съ относително по-тѣсна или по-широка свобода.

Слѣдователно основний фактъ за социалната организация е: ограничението на индивидуалната свобода, до колкото е необходимо, за да се запази общественний редъ и да се варди свободата, нужна за всичкитѣ.

Отъ тази точка зрѣние може да се цѣни, каква безсмислица говорѣтъ ония, които си прѣдставляватъ индивидуалната свобода като нѣщо абсолютно, което не би могло никакъ да се ограничава. Това е най-голямъ абсурдъ. Абсолютна индивидуална свобода въ никоѣ социаленъ организъмъ не е възможна, безъ да се унищожи цѣлий общественъ поредѣкъ. *)

§ 15.

Вѣрността.

Ще разглеждаме сега длъжността, какъ трѣбва да се изпълняватъ обѣщанията и контрактитѣ. Тя се нарича „длъжностъ на вѣрността“ въ по-широка смисълъ на думата. Всички напрѣдѣкъ, а даже и сѣществуванieto на човѣческото общество, се основава на това, щото единъ да може да се обляга върху обѣщанията на другий. Може да се каже, че въ всѣкой моментъ всѣкой членъ на едно цивилизовано общество е зависимъ отъ това, щото другитѣ да изпълняватъ задълженията, които тѣ сж взели върху себе си. Очакванието, че другитѣ ще изпълнятъ онова, на което сж се съгласили, рѣководи всичкитѣ наши дѣйствиания за настоящето и всичката наша грижа за бъдещето. Ако ли се излъжемъ въ това наше очаквание въ нѣкой извѣстенъ случай, то осѣщаме болка или неприятность, която е толкозъ по-голяма, колкото е по-голяма отъ една страна важността на прѣдмета за насъ, и колкото по-силно е било отъ друга страна нашето довѣрие. Чрѣзъ всѣкой актъ на излъгванието

*) Видѣть *Балмесъ*: „*Етика*“ стр. 87—90.

при такъво едно очаквание се намалява нашето довѣрие къмъ ближнитѣ. А това нѣщо може да повлияе лошо върху всичкото наше бждще чувство и дѣйствианіе; а сжщо така могатъ и другитѣ, като знажтъ за вѣроломството, да се докажтъ и да се повлияжтъ по подобенъ начинъ.

Человѣкъ, който се е обѣщаль нѣщо, който се е задължилъ въ нѣкое отношение, се е отказаль отъ свободата, да ли да извърши това дѣйствие или да го не извърши; той е създаль правото върхъ това дѣйствие у другия, защото той нарочно е възбудиль въ него очакваніето на това дѣйствие, и той би му причиниль болка, ако би да го излъже въ това очакваніе. Понеже задълженіето, да изпълнмъ обѣщаніето, се основава на съзнателното и нарочно възбудено очакваніе, то трѣбва да се разбиратъ думитѣ на обѣщаніето, ако би да допускатъ различни тълкуванія, всѣкога въ такъвъ смисль, въ каквото ги е схванала другата личностъ, споредъ мнѣніето на обѣщающій се. Слѣдователно онзи, който се е обѣщаль, не бива да се ползува отъ двусмисленостъта на думитѣ, ако би искаль да оправдава вѣроломството си.

Всѣко едно излъгваніе на очакваніето е болка, която се причинява на другитѣ, и слѣдователно е една злина, която трѣбва да се избѣгва, до колкото е възможно. Ний не сме отговорни за всичкитѣ очакванія, които се възбудатъ безъ нашето знаніе, може би вслѣдствие нашето поведеніе; нъ ний сме длъжни въ нашето поведеніе да избѣгваме всичко, каквото

би могло да възбуди очакванието, на което ний не сме склонни да отговаряме. А ний сме длъжни да изпълнимъ очакванието, което сме възбудили съзнателно (или прѣдизвикали нарочно), защото иначе щѣхме да причинимъ съзнателно болката или докачението на другитѣ. Злото отъ излъгано очаквание се уголѣмява въ значителна степенъ, ако онова очаквание е било отъ такъвъ видъ, щото го считатъ всички за справедливо; защото въ тоя случай би могли да се колебажатъ и другитѣ хора, които знажатъ за това излъгано очаквание, въ тѣхното довѣрие на чловѣческата вѣрность.

Колкото да е необходимо за доброто на чловѣчеството, да се почитатъ високо обѣщанията, то пакъ това правило на длъжността не е безъ исключение. Разбира се, че обвързването прѣстава, щомъ онзи, комуто сме дали обѣщанието, прѣстава да настоява върху него, само ако чрѣзъ това не се докажатъ правата на трета личность. — Послѣ обѣщанията не сж задължителни, ако противорѣчатъ на едно по-прѣдишно обѣщание или задължение. Защото, какъ би могълъ да се отдължишъ на едно по-прѣдишно задължение? Чрѣзъ едно ново обѣщание ли?—Тогазъ би могълъ чловѣкъ да се освободи отъ всѣко едно задължение, стига да се обѣщае, че нѣма да го изпълни. Задълженията, отъ които би могълъ чловѣкъ споредъ волята си да се освобождава, не могатъ да сж никакви задължения. Неправдата въ този случай не е въ прѣкъсването, нѣ въ даванието

на второто обѣщание, (сир. виноватъ си, не че не си изпълнилъ обѣщанието, нъ че си го далъ). Обѣщанията не сж задължителни и въ такъвъ случай, ако се укаже по-послѣ, че сж били несправедливи; защото справедливостта на обѣщанието се прѣдполага за всѣкой случай. Обѣщанията не сж тоже задължителни, ако се основаватъ на едно заблуждение, което е прѣдизвикалъ онзи, комуто сме се обѣщали; както на пр., ако нѣкой прѣдстави нѣкому лъжливи аргументи и му искара нѣкое обѣщание. Сетнѣ и такива обѣщания не сж задължителни, които сж искарани отъ насъ чрѣзъ заплашване или насилствено; защото това не отговаря на интереса на обществото, да би могълъ индивидуумътъ да очаква изпълнението на обѣщанията, които сж искарани отъ другитѣ по такъвъ единъ незаконенъ или насилственъ начинъ.

Контрактътъ е законно задължение. Каквото бѣше казано за обѣщанията, струва въ обща смисълъ и за контрактитѣ. Като новъ моментъ се присъединява само това, че задължението, да се държи контрактътъ, се унищожавя чрѣзъ неиспълнението му отъ другата страна. Защото взаимността е или изрично условие на единъ контрактъ, или такъво условие, което се разбира само по себе си.

А двойна е неправдата, ако не само се пропускатъ дѣйствиата, за които е билъ чловѣкъ задълженъ, нъ ако се прави още лошо намѣсто добро. Ако се състои това двойно докачение въ туй, щото личносттата, на която чловѣкъ дължи вѣрность, или нѣйнитѣ тайни се прѣ-

даджтъ на неприятелитѣ: това съчинява прѣстѣпленіето на *прѣдателството*. Това е такъвъ единъ актъ, който зарадъ двойната си подлостъ заслужва да бжде прѣдметъ на най-високо негодувание и наказание.

Особенно важни сж изричните или подразбираниѣ условия при приеманіето на нѣкоя *правителствена длъжностъ* или нѣкое звание. Тукъ вѣроломството и лекомисленността сж особенно опасни; а отъ друга страна знаемъ, че, ако всѣкоѣ изпълнява своята длъжностъ вѣрно и сериозно, може да успѣва обществената работа. „Не каквото отговаря на съсловието на чело-вѣка—казва словенскій поетъ Грегорчичъ—нѣ каквото той може (споредъ способноститѣ си), трѣбва да го извърши.“*) *Миллз* казва: „Всѣка полезна работа трѣбва работникътъ да счита като публична длъжностъ, която получава достойнството си чрѣзъ начина, какъ се изпълнява, и която, ако и да е още толкозь скромна, става само тогазъ проста и недостойна, ако се извършва при недостойни мотиви и по недостоенъ начинъ“. А *Фихте* казва: „Ако всѣкоѣ извършва споредъ длъжността си всичко, каквото може, то всичкитѣ съсловия сж отъ равна стѣпень прѣдъсждилището на чистий разумъ.“

§ 16.

Правдата.

Съ длъжността на вѣрността е сродна до извѣстна стѣпень длъжността на правдата;

*) *Ne, kar veleva mu stan, kar more človek je storiti dolžán*
S. Gregorcic.

защото, който се обръща до менъ съ сериозни думи, той знае, че възбужда въ мене очакванието, че ще каже истината. Слѣдователно, ако не каже истината, той излъгва едно съзнателно възбудено очаквание; той докача едно мълчеливо обѣщание. Нъ задължението къмъ правдата не трѣбва да се изважда отъ задължението да изпълнишь едно „мълчеливо обѣщание“, ами онуй задължение слѣдва непосредственно отъ върховний мораленъ принципъ. Доброто на човѣчеството зависи въ хиляди отношения отъ правдата и истинността. Правдата (споредъ думитѣ на *Руссо*) е „окото на разума“; заблуждението обаче е слѣпостъ, а слѣпостъта води къмъ пропастъ. И наистина, никое заблуждение не може да бжде полезно за човѣчеството, защото всѣко заблуждение трѣбва да има за слѣдствие нѣкое погрѣшно дѣйствиување.

Лъжата, т. е. нарочната измама на другитѣ чрѣзъ нашитѣ думи, е единъ актъ, който се явява всѣкога, когато нашитѣ думи не сж върни въ тази смисълъ, въ каквато ний прѣполагаме, че ги е схваналъ слушательтъ; защото и тукъ не бива да се криемъ, (както казахме ежщото при обѣщанието и договорътъ) задъ двусмисленността на думитѣ. Несправедливостъта на лъжата произлиза отъ една страна отъ първобитнитѣ и особенни лоши слѣдствия, каквито тя може да има; а отъ друга страна отъ второстепеннитѣ и всеобщи лоши слѣдствия. Очевидна е лошевината на такава лъжа, чрѣзъ която ний поврѣждаме направо другитѣ, както

напримѣръ клѣветение; това е най-грознѣи видъ отъ лъжата. Сжщото е, ако показваме нѣкому кривѣи пжть или му посочваме кривѣи ерѣдства; въ такѣвъ случай докачението на другитѣ е очевидно, а правдата се явява тукъ (както жъ считахъ Аристотель и Руссѣ) като една часть отъ справедливостъта. Колкото по-голѣмо е докачението, което се прави чрѣзъ лъжата, толкозъ по-голѣма е неправдата (не-справедливостъта). По тая причина лошевината на лъжата може да има различни стѣпени и може по нѣкога да бжде по-голѣма лтъ нѣкое явно прѣстѣпление. Грозотата на лъжата обаче става още по-голѣма и по-явна, ако вземемъ прѣдъ видъ нейнитѣ второстѣпенни и общи лоши слѣдствия. Цѣлото социално съобщаване се основава на довѣрието на челоѣкъ къмъ челоѣка; а всѣка лъжа, както и всѣко вѣроломство, поврѣждатъ това довѣрие. Слѣдователно, въ всѣки такѣвъ актъ лежи извѣстно докачение на челоѣчеството; и така една лъжа, която на първъ погледъ никого не поврѣжда, може да стане упропастителна чрѣзъ тѣзи второстѣпенни лоши слѣдствия. Освѣнъ това тѣи нареченитѣ „невинни лъжи“ раждатъ у челоѣка навикътъ да прѣзира истината, отъ което скоро се въсползватъ собственѣи интересъ (егоизъмъ) и страстьта. По тая причина такива „невинни лъжи“, ако се прощаватъ, ставатъ изворъ на виновати лъжи. Не безъ причина обичаме да заключаваме отъ неистинностъта въ малки нѣща за неистинностъта въ голѣми нѣща. Отъ друга страна нищо

повече не повдига нашето уважение къмъ чело-
вѣка, отъ колкото, ако видимъ, че той съ
скрупулиозна грижа избѣгва лъжата въ най-
малкитѣ, както и въ най-голѣмитѣ нѣща. Ако
виждаме у одного това качество, то можемъ
много други грѣшки, които той има, да му
простимъ. Учений челоуѣкъ по своето звание е
двойно задълженъ, да почита истината; у него
всѣки видъ на неистинността въ изпълнение
на званието му не е само лъжа, нѣ при това
още е и вѣроломство. Най-голѣмий порокъ на
учений е неистинността.

Не може обаче да се нарече лъжа, когато
челоуѣкъ чрѣзъ говора си прѣдизвиква нѣкое
криво прѣдставление, безъ да се излъже нѣкое
довѣрие; както става това въ поетически съ-
чинения отъ всѣкаквъ видъ, които иматъ
за цѣль, само да забавляватъ и поучаватъ, а
не да разказватъ факти. Не могатъ да се счи-
татъ за лъжи и различни фрази за учтивость,
върху значението на които нѣма никакво съм-
нение; както на примѣръ: „високо почитаемий го-
сподине“, „съ най-отлично почитание“ „негова
милость“ и пр. Въ таквъ случай не трѣбва
да се беспокоява съвѣстѣта ни. Нѣ има и та-
кива случаи, гдѣто нарочното излъгване
чрѣзъ думи не може да се нарече „лъжа“. Съ
други думи, има такива случаи, гдѣто не е не-
справедливо, нѣ — справедливо да се искаже
и съзнателно неправдата. То сж такива слу-
чай, гдѣто първобитнитѣ лоши слѣдствия на
казванието истината далеко надвиватъ второ-
степеннитѣ лоши слѣдствия на неправдата; гдѣ-

то, слѣдователно, върховний етически принципъ полага своето *veto* противъ това, да се каже истината. Трѣбва прѣди всичко да се постанови, въ какви случаи е несправедливо казванието на неправдата; сиречь гдѣ то заслужава названието „лъжа“ и гдѣ не. Интересно е, че отъ Сократа до Шопенхауера, именно ония философи, които толкозъ жъртвухъ за правдолюбието и бѣхъ даже готови живота си да жертвуватъ за правдата, защитавахъ мнѣнието, че е справедливо въ извѣстни случаи да не се казва истината.

А други нѣкои, които нѣмахъ такъво мжжество, да се жертвуватъ за истината, искахъ да опрѣдѣлѣтъ тази длѣжностъ за абсолютна, която нѣма никакво исклучение.

Примѣри: „Не убивай“ е една заповѣдь, която трѣбва да се почита още по-високо, отъ колкото заповѣьта „не лъжи“. А человекъ може по нѣкога чрѣзь думи и даже чрѣзь мълчание да убие. Това знае на пр. всѣки, комуто единъ тежко боленъ человекъ зададе въпросътъ относително болестъта му. Ако би му казалъ истинната, той би му поврѣдилъ още повече.

Кой не би излъгалъ нѣкой разбойникъ, който прѣслѣдва нѣкого, когато го попита, по кой пътъ е заминалъ человекътъ, когото той прѣслѣдва?—Ако би да кажемъ истинната, ний щѣхме да станемъ съучастници на прѣстѣпленieto. Съзнателното излъгване на единъ человекъ дѣйствително е едно докачение; нѣ даже и физическото докачение подъ извѣстни обстоятелства може да е справедливо (на примѣръ при самозащитата), така е и докачението отъ послѣдния видъ. Сидгуикъ казва: „Ако можемъ при защитата на самага себе или на другитѣ даже да убиваме, то би било чудесно, какъ да не би могли да «лъжемъ», ако ни

защищава това по-добрѣ. Нѣ и при онзи, който чрѣзъ неоправдани въпроси иска да открие нашитѣ тайни или тайнитѣ на другитѣ, такъва самозащита или защита на другитѣ съ думи си има основание. Дѣйствително, тукъ излъгваме едно довѣрие, нѣ именно въ интереса на челоуѣчеството е желателно, щото въ такъвъ специаленъ случай да не сжществува това довѣрие; тогазъ именно ще прѣстане такъво нападение срѣщу справедливи тайни.

Тоже въ това отношение хората въ обикновенний животъ никога не мислѣтъ инакъ; напротивъ, може да се каже, че позитивния мораль е много пжти прѣмалко строгъ къмъ неистинността; и като оставя на страна значението на второстепеннитѣ лоши слѣдствия, извинява много нѣща като „невинна фикция“ или като „лъжа въ неловко положение.“

§ 17.

За защитата на животнитѣ.

Заповѣдта „не докачай никого“ не трѣбва да се разбира само за отношенията между челоуѣцитѣ, нѣ и за отношенията на челоуѣка къмъ животнитѣ^{*}). Животнитѣ, ако и да нѣматъ разумъ, нѣ не могатъ да се считатъ за „нѣща“, съ които би могълъ челоуѣкъ да постжпва, както му скимне; напротивъ тѣ сж живи и чувствующи сжщества. *Бентамъ* (славенъ практически философъ и голѣмъ добродѣтель на челоуѣчеството) казва: „Тукъ не е въпросътъ, могатъ ли животнитѣ да мислѣтъ, могатъ ли да говорѣтъ, ами е въпросъ, могатъ ли да страдажтъ?“

На никое животно не бива да се причини болка, освѣнъ ако се касае до едно по-голѣмо

^{*}) Споредъ „*Dr. Giżycki: „Grundzüge der Moral“*“ стр. 110.

добро; защото болката на животното все пакъ е болка, а относително голѣмината на болката могатъ да се взематъ прѣдъ видъ само стѣпеньта и траянието, а никакъ това обстоятелство, че се осѣща отъ този или онзи класъ на чувствующитѣ същества. На никое животно не бива да се причиняватъ болки, освѣнъ ако се касае до едно по-голѣмо добро: този принципъ не осжда умъртвяванието на животнитѣ въобще, за да получи чловѣкъ храна, нъ само мъчението на животнитѣ е запрѣтено. Този принципъ не осжда всичкитѣ вивизикаторски операции (рѣзание на живи животни) изобщо, нъ всѣка една операция, която не е безусловно нужна, за да напрѣдва науката. Животнитѣ не бива да се мъчатъ съ спекулативно-научна цѣль, ако може и безъ това да се постигне цѣльта. Животътъ на животнитѣ се жертвува и животинската болка се произвежда, за да се осигури чловѣчески животъ, и за да се прѣдпазятъ по-голѣми чловѣчески болки. Особено домашнитѣ животни, като наши помощници при работата, заслужватъ да се постѣпва съ тѣхъ колкото е възможно по-добрѣ; тѣ иматъ право да претендиратъ за морална пощадность. А мъчението на животнитѣ е въ всѣкой случай сурова неморалность. Тукъ принадлежи не само грозното постѣпване съ товарнитѣ животни, нъ и насиленото угодяване на домашнитѣ животни, както и мъчителното дрессиране и умъртвяване на животнитѣ*).

*) Виджъ *Kirchner*: „Етика“, стр. 240.

Длъжноститѣ къмъ животнитѣ сж посрѣд-
ственно тоже и длъжности къмъ челоувѣчество-
то; защото тѣхното изпълнение е — както казва
Бентамъ — „срѣдство, за да се образува всеоб-
щото чувство на благоволенieto и за да
станжтъ хората по-благн, или поне да се прѣду-
прѣди онази грозна суровостъ, която, слѣдъ
като си е играла съ животнитѣ, се усиља и
иска да се насити съ челоувѣчески болки“.

Много родители, които оставатъ дѣцата си
ненаказани, когато мжчжтъ животнитѣ, не по-
мислюватъ, колко съгрѣшаватъ чрѣзъ това про-
тивъ челоувѣчеството и противъ самитѣ тѣхни
дѣца**).

Тѣй като въ нашата страна за жалостъ често
се виждатъ всевъзможни мжчения на животнитѣ, нуж-
но би било по тази тема да се напише цѣла книга и
на всѣкъждѣ да се проповѣдва за защитата на бѣд-
нитѣ животни; нѣ тука нека стига казаното, като
прибавимъ надѣждата, че скоро ще се интересува
законодателството за тѣзи не малки прѣстжпле-
ния и ще прѣдвиди за тѣхъ наказания, както то-
на стана вече отдавна въ другитѣ напрѣднали страни.

Справедливостта и правдата обематъ длъж-
ноститѣ, които трѣбва да се изпълняватъ всѣ-
кога, ако не искаме да сме несправедливи.

*) Радостъ отъ чужда щета или болка е знакъ нч едно край-
но покварено сърдце. За това не бива да се допусне, да се развива
такъва радостъ въ сърдцата на малкитѣ дѣца. Ония дѣца, които се
радватъ, ако можтъ да оскубнжтъ краката или крилата на нѣкои
насъкоми, ако и да знажтъ, че животнитѣ осѣщатъ болки, показватъ
вече покварено сърдце. Както постжпватъ тѣ сега като малки съ
беззащитнитѣ животни, така ще постжпватъ тѣ, когато пораснжтъ,
съ хората, ако имъ се удаде случай и ако иматъ сила.

Д-ръ Г. А. Линднеръ: „Психология“ стр. 182.

А онзи, който е извършилъ несправедливости — и кой може да каже, че е безъ грѣхъ въ всичкитѣ тѣзи отношения? — той да не бжде вече несправедливъ, нъ нека работи и нека да прави добрини. Той нека се старае, да поправи своята несправедливостъ; той нека се старае, да подигне онзи „минусъ“ на благо то въ свѣта, когото самичкъ е причинилъ, чрѣзъ прибавление на единъ по-голѣмъ „плюсъ“ за доброто на челоуѣчеството. Самото покаяние не стига, нъ трѣбва да гледашъ да станешъ полезенъ на другитѣ.

§ 18.

Благоволението.

Человѣкъ не бива да докача другитѣ нито прѣмо, нито косвенно. Това е първа и най-необходима заповѣдь въ морала, и тя има най-широкъ обемъ; защото челоуѣкъ е въобще повече способенъ да прѣпятствува на благосъстоянието на другитѣ чрѣзъ извършване различни злини, отъ колкото да му подпомага. Нъ това прѣдписание на справедливостъта (въ тази най-широка смисълъ на думата) не е единствено, нито най-високо. Къмъ заповѣдъта на справедливостъта се присъединява и заповѣдъта на благоволението. Благо то на другитѣ не само не бива да се намалява, нъ трѣбва да се уголѣмява. Обаче границата между благоволението и справедливостъта не е точно опрѣдѣлена; защото грижата, да не докачишъ никого въ никое отношение — даже и безъ да се боишъ

отъ посредствуванieto на законитѣ или отъ явното мнѣние — прѣдполага висока стѣпень на благоволеннето като господствующъ мотивъ; нѣ освѣнъ това справедливостта съдържа още много видове дѣйствиувания, при които не може да се опрѣдѣли, до гдѣ се простира избѣгванието на едно до качение, а гдѣ захваща позитивното унапрѣждане на общественното добро. Това се вижда частно при длѣжноститѣ на дѣцата и при различни контрактни задѣлжения. Споредъ стѣпеньта на общественната и индивидуалната морализация границата между справедливостъ и благоволение ще бжде различна: колкото на по-висока културна стѣпень се намира нѣкое общество или единъ индивидуумъ, толкозъ повече границата на справедливостта ще се мѣсти въ оная област, която считахъ на една прѣдишна (по-низка) стѣпень на развитие като област на доброволно благодѣяние. И така областта на справедливостта ще става все по-широка, а областта на благоволеннето ще става все по-тѣсна. При едно дълбоко чувство за общо равенство на всичкитѣ хора, виждатъ се много нѣща като строга длѣжностъ къмъ ближния, каквито на една по-низка морална стѣпень можехъ да се считатъ за „милосърдие“. „Милосърдие“ — тази дума не би трѣбвало да се намра въ езика на единъ култивиранъ народъ, като значение за отношението между челоуѣцитѣ. Не е желателно, да се бъркатъ гражданскитѣ закони въ областта на добродѣтелята; нѣ явното мнѣние има въ това отношение доста широко поле. А явното

миѣние трѣбвало би да осжда опущенията на различни дѣйствия, извършванието на които за сега похвалява и прославлява. Нравственното възнаграждение на явното миѣние трѣбвало би да се запазва само за отлични заслуги. На примѣръ една добродѣтель на единъ милионеръ, която никакъ не прѣпятствува на неговийтъ луксозенъ животъ, не е нѣщо, съ което той би могълъ да се гордѣе; напротивъ явното миѣние трѣбвало би да го осжди, ако той мисли, че извършва своята длъжностъ къмъ ближнитѣ чрѣзъ самото заплащане на данъцитѣ.

Въ заповѣдта на благоволенieto първо мѣсто държи защитата отъ болкитѣ. Много по-важно и по-лесно ще успѣемъ да намалимъ болкитѣ на другитѣ, отъ колкото да уголѣвимъ тѣхнитѣ радости. Да подпомагаме другитѣ въ тѣхнитѣ нужди, въ тѣхнитѣ болки и нещастия — отъ какъвто и да е видъ, — чрѣзъ това се подпомага доброто на челоувѣчеството повече, отъ колкото ако се уголѣмява щастieto на единъ щастливъ.

Нъ ако вземаме прѣдъ видъ отъ една страна благото на една втора личность, а отъ друга страна собственото благо, това не значи, че би трѣбало непрѣменно да прѣдпочитаме благото на втората личность прѣдъ собственото. Напротивъ, въ такъвъ случай не бива да сме пристрастни нито за себе, нито за други; нъ трѣбва да обсждаме този случай отъ точка зрѣние на безпристрастно трето лице.

Бентамъ казва: „Покажете ми такъвъ челоувѣкъ, който се лишава отъ по-голѣмо добро,

отъ колкото го прави на другъ чловѣкъ, и азъ ще ви покажж чловѣкъ, който е невежъ въ елементарната аритметика на морала.“ Единъ чловѣкъ, който поврѣжда себе си по-вече, нежели да прави добро на другитѣ, той никакъ не служи на морала, защото той намалява общото количество на щастието. Съ една дума, самопожертвуванието си има мѣстото само заради нѣкое по-голѣмо добро, а пожертвуванието самò по себе си е врѣдително.

Колкото повече добро се направи и колкото по-малка е загубата за творительтъ, толкозь по-добрѣ и толкозь по-нуждно е да направимъ доброто.

„Каквото правишь, прави го съ разумъ и мисли за края;“ това си има значение особено за „живѣнието за другитѣ“ (*vivre pour autrui*) както гласи познатото изречение на *Конта*.

Ако се раздаватъ парични благодѣтели безразлично всѣкому, който би ни помолилъ за тѣхъ, е врѣдително; защото то въспитава просяци по занаятъ—хора, които намиратъ за по-удобно да работжтъ за тѣхъ други, отъ колкото да работжтъ тѣ сами; а най-сетнѣ считатъ даже за тѣхно право, да ги хранижтъ другитѣ и да работжтъ чужди ржци за тѣхъ. Съ това не искамъ да кажж, че на всѣки, който ни помоли за помощъ, трѣбвало би тя да се откаже: напротивъ, че не само за това, като ни помоли нѣкой, трѣбвало би да се дава безразлично. „Най-добрий начинъ на парична благодѣтель е—както казва Пейли—да давашъ

на отдѣлни лица или фамилии, на които положението познавашъ, редовно или релативно позначителни сумми въ опрѣдѣлени срокове“. Казваме „позначителни сумми,“ защото малки сумми, ако се распрѣдѣлжтъ на голѣмо число лица, то кой кой не постига особено улеснение. Редовно, въ опрѣдѣлено врѣме и сигурно да очаква нѣщо бѣдний чловѣкъ, това е важно, защото така се отстранява една частъ отъ бѣдността на сиромаха, именно „страхътъ отъ недостатѣкътъ“. Слѣдъ това парично благодѣяние може да се прѣпоржча участвуването въ явни сбирки за благотворителни цѣли. И въ такъвъ случай помощта ще достигне на вѣрно до тѣзи, които дѣйствително се нуждажтъ. Всички, които не сж въ оскждность, трѣбва да считатъ за единъ необходимъ дългъ, да даватъ на тѣзи, които се намиратъ въ нужда. Припомнѣте си думитѣ на свѣщенното писание: *Дѣца, да не обичаме само съ думи, нито съ езикъ, нъ на дѣло и въ истина*“. Сто пжти може чловѣкъ да прави добро, безъ да загуби нищо отъ своя страна, сирѣчь безъ всѣко пожертвование. Чловѣкъ може да произвожда самъ щастие, чрѣзъ помощъ въ малки или въ голѣми работи, които не му коштуватъ никакъвъ трудъ, — чрѣзъ съчувствието въ щастие или въ нещастие, чрѣзъ вежливостъ и услужливостъ въ различни сношения. Тази сумма отъ щастия може да бжде даже по-голѣма, отъ колкото ако да бѣше некупена съ голѣми парични жертви. Такъво благодѣяние не съ пари, нъ съ дѣйствуване и обноси отъ всѣкакъвъ видъ, може да извърши и най-

бѣдний, който може—както и най-богатий—да уважава думитѣ на *Сенека*: „Гдѣто и да се намѣри нѣкой челоуѣкъ, тамъ благодѣятелността си е на мѣсто.“

По какви различни начини може челоуѣкъ да прави добро на другитѣ хора, това лесно ще распознаемъ, ако вземемъ прѣдъ видъ принципа на *Иисуса Христа*: „Каквото искашь да ти правѣтъ хората, прави го и ти тѣмъ“. Колкото по-близо стои единъ челоуѣкъ до другъ, колкото по-добрѣ познава неговитѣ нужди, толкозъ по-лесно може да се реализира благоволенieto, и толкозъ по-голѣмо е задълженieto къмъ това дѣйствование; слѣдователно най-голѣмо е то въ кръга на фамилията. Вжтрѣ въ фамилията може да се извърши една отъ най-голѣмитѣ благодати, именно моралното усъвършенствование на единъ характеръ.

Най-голѣмото общество, на което може индивидуумътъ да влияе, е собственния народъ. Къмъ благо на народа въ обща смисълъ, трѣбва да се стрѣми разумно-дѣйствующето благоволение. То не трѣбва да се отнася до нѣща безгранични, ако иска да ражда плодове. Общественната смисълъ, истинския интересъ и пожертвованията за работитѣ на обществото съчиняватъ сжщинска добродѣтель на гражданина; а гдѣто липсува тази гражданска добродѣтель, тамъ на вѣрно може да сжществуваатъ други добродѣтели; нѣ такъвъ челоуѣкъ не може да разчитва на славата на истинската мжжественна добродѣтель.

Миллз казва: „Никої не бива да при-спива съвѣстѣта си, като се лъже, че не може да бжде врѣдително, ако самъ той не участвува, или ако не си образува собствено мнѣние; лошитѣ не се нуждажтъ отъ нищо друго, за да реализиратъ тѣхнитѣ намѣрения, освѣнъ отъ това, щото добритѣ да гледатъ съ скръстосани ржцѣ.“ Повтаряме: Дѣйствувай така, щото твоего дѣйствование да може да се обобщи за благо на обществото!

Ако чловѣкъ принася полза не само на своето отечество, нъ още произвежда дѣла, които сж полезни за цѣлото чловѣчество, това е, разбира се, толкозъ по-голѣма заслуга. Нъ никога не може отъ първитѣ длъжности (къмъ отечеството) да се освободимъ чрѣзъ дѣйствование отъ послѣденъ видъ (въ полза на чловечеството).

§ 19.

Длъжностъ на моралното култивирание самаго себе.

(Въспитание чрѣзъ други и чрѣзъ самаго себе.—По какъвъ начинъ може чловѣкъ да се поправи и да въспитава самаго себе.—Що значи: познай себе си.—Защо е нужно по нѣкога осамотението.—За мисльта на смъртьта.—За лошето другарство и лошитѣ книги.—Какъ трѣбва да се четжтъ полѣзнитѣ книги. *)

Който съгрѣши, той да не съгрѣшава повече, нъ нека прави добро! Абсолютна безгрѣшностъ въ обносжитѣ е идеалъ, до когото чловѣкъ трѣбва все повече и повече да се доближава. Моралний характеръ не е никога чисто естествено произведение, нъ е художественно произведение въ двойно отношение:

*) Споредъ *Д-ръ Гижички* въ цитираната книга стр 119 и сл.

1) въ слѣдствие възпитанието чрѣзь другитѣ (безъ което чловѣкъ щѣше да остане дивъ или полудивъ) и 2) чрѣзь собственото възпитание самага себе. И при най-добритѣ дарби и най-доброто възпитание нужно е, чловѣкъ да продължава усъвършенствуванieto на воляга си самичѣкъ, ако иска да стане дѣйстви-телно добродѣтеленъ характеръ. Нашитѣ обра-зователи (родители, учители и свещенници) не ни даватъ направо такъво или инакво морално качество, нѣ тѣ употрѣбаватъ само цѣлесъобразни срѣдства, за да ни морализиратъ, като ни раз-виватъ извѣстни дарби и като потъпкватъ из-вѣстни прѣдрасположения, като промѣнятъ едни и прибавятъ други. Такива срѣдства можемъ и ний възрастнитѣ да прилагаме върху себе си; и ако не е нашето естество при по-голѣма възраст вече толкозь гѣвка (пластично), то пакъ може да се промѣни до извѣстна стѣпень.

Задачата на етиката е: да потѣква въ оногова, който се занимава съ неж, волята, да стане по-добръ чловѣкъ и благороденъ заедно съ цѣлото си естество и битие; и да посочи на срѣдствата, какъ може тази воля да се осъществи. Който самъ иска да схване сериозно идеитѣ на длъжността и добродѣ-телята, и размишлява често цѣти върху доброто и злото, неговий гнѣвъ срѣщу всички лоши и грозни дѣла, които е направилъ, трѣбва да се уголѣмява все повече и повече, а същеврѣменно трѣбва да расте у него любовта за доброто и хубавото, които е извършилъ или които още може да извърши.

Прѣди венчко е най нужно едно сериозно и твърдо рѣшение, което обема и потрѣсва цѣлий челоуѣкъ, а сетнѣ трѣбва старание, ни единъ пѣтъ да не се повтори грѣшката, която искаме да избѣгнемъ въ бѣдѣже. Първото е едно сериозно силно рѣшение — енергическо намѣрение, да оставимъ начинѣтъ на живота, когото осждаме; защото само единъ компромисъ, едно пактиране (доброволно съглашение) съ грѣшката не щѣше да доведе никакъвъ резултатъ. Второто е единъ постояненъ редъ отъ повторения на дѣйствия или опущения, безпощадни къмъ себе си. Така се образува полегка-легка навикътъ за промѣнение обноси въ това отношение; тѣй щото подобрънието нѣма най-сетнѣ да излѣзе като слѣдствие на една вжтрѣшна борба, нѣ като добродѣтелно дѣйствие на едно облагородено естество. „Самъ себе си да надвиешъ — казалъ *Демокритъ* — е най-хубава побѣда“. Нѣ тази побѣда е само тогазъ съвършенна, когато чрѣзъ повторение и навикъ естеството на челоуѣка е надвито; само тогазъ може да се каже че „свлѣкохме стария Адамъ и облѣкохме новия челоуѣкъ?! Обикновено трѣбва продължително врѣме, до гдѣто се утвърди този навикъ; и въ отдѣлни случаи още много пѣти трѣбва да се упражнява моралната сила, за да се боримъ и да побѣдимъ. Както отъ дѣтето не бива отъ начало прѣмногo да изискваме, така и онзи, който въспитава самъ себе си, за да не бѣде никога побѣденъ, не трѣбва отъ начало да изисква много отъ себе си, нѣ да се учи да противо-

стои на слаби искушения; а сетнѣ, като испита силата за самонадвигане, нека се изложи на по-силни искушения. На пр. трѣбва да избѣгва отъ начало случки, които по-прѣди му сж били опасни; той трѣбва да противостои особено на тѣзи силни мотиви, които произхождатъ отъ заблѣзването чрѣзъ петтѣ чувства, сир. той трѣба да избѣгва искушението, до гдѣто не се убѣди за по-голѣмата чрѣзъ постоянни упражнения спечелена енергия на волята, да живѣе здраво, добрѣ, хубаво и достойно. Въобще трѣбва чловѣкъ, до гдѣто не е още промѣнилъ чрѣзъ упражнения своето естество, да се стрѣми, да промѣни външнитѣ обстоятелства, въ които той живѣе; той трѣбва да размисли сериозно, какъ може да намѣри най-цѣлесеобразно промѣнение въ това отношение. Отъ начало да се избѣгва внимателно всѣко повторение на грѣшката, защото — както казва *Бенз*: „всѣко успѣвание на лошата страна, унищожава слѣдствията на много побѣди на добрата страна; и тогава много лесно се отчайва чловѣкъ за възможността на подобрѣнието си; той загубва довѣрието къмъ себе си, и ако довѣрието е загубено, тогазъ всичко е загубено.“

По-напрѣдъ говорихме, че трѣбва да се стрѣмимъ, да надвиемъ ония пороци, които считаме за особено грозни или пълни съ лоши слѣдствия. Нъ този, който се стрѣми съвѣстно да стане благороденъ, не се ограничава съ това, ами той иска въ всѣко отношение да въздигне уровнята на своето сществуване. *Епи-*

курз казва: „Началото на спасението е узнаване на грѣшката“. И така челоуѣкъ, който се стрѣми къмъ по-високо съвършенство, ще подложи своитѣ дѣйствиуванія и душевния имъ изворъ на внимателна, сериозна и строга морална критика самага себе; колкото и да му е мжно, той ще се срѣми, да бжде честенъ, искренъ и откровенъ тоже и къмъ себе си.

Познай себе си! Съ този надписъ на храма въ Делфи и съ това мотто на Сократа такъвъ челоуѣкъ ще се съобразява въ областъта на морала. Понеже той знае, че дѣлата и мислитѣ на челоуѣка не сж играчка на случайности, нъ че „вжтрѣшния свѣтъ“ (микрокосмосъ) е онзи дълбокъ изворъ, изъ който тѣ вѣчно истичатъ, затова той ще се старае направо да облагороди тѣзи корени; той ще разбере, че дѣйствията могатъ само тогава да се урегулиратъ, когато мислението, чувствованието и исканието се уреди или урегулира. Прѣди всичко трѣбва да се пази сърдцето чисто, защото отъ него произтичатъ дѣлата въ живота. Такъвъ челоуѣкъ, който се стрѣми съсѣстно да стане благороденъ, често пкти ще се занимава въ мислитѣ си съ въпроси на морала и ще иска, ясно да узнае, какво нѣщо е добро и какво зло. Той ще размишлява често върху това, въ колко отношения можемъ да дѣйствуваме добрѣ или злѣ, сирѣчь колко широка е областъта на морала. И той ще питае чувевата на любовъ и удивление за първия видъ дѣствия, а ще показва своето прѣзрѣние къмъ втория видъ. По такъвъ на-

чинъ прѣдставленията на правото и доброто ще се впечатлжтъ толкозъ дълбоко въ духа му и толкозъ ще се упражни тѣхното производство, щото тѣ ще се явяватъ при различни случаи и ще противостожтъ на лошитѣ побуждения. И въобще резултатътъ на такъво продължително размишлявание ще бжде едно по дълбоко съзнание за моралното значение на живота.

Безъ да се оттегляваме сегисъ тогизъ отъ свѣтския шумъ, отъ усиленитѣ движения на модерния животъ, такава „дисциплина“ самаго себе“ не ще може да напрѣдне. Има нужда отъ часове на тихо осамотение, ако искаме да стане „по-доброто въ челоуѣка лѣкаръ на лошото“. Който желае сериозно да усвѣршенствува живота си, ще послѣдва примѣрътъ на толкова благородни и голѣми хора. Той не само ще размишлява продължително върху доброто и лошото и върху себе си, нъ ще посвѣти всѣко утро по нѣколко минути на тихо размишление, за да усили добритѣ си намѣрениа. Тогавъ той ще разсеждава върху прѣдстоящата дневна работа и върху моралнитѣ задачи, които му прѣдстожтъ, и нѣма да забрави опаснитѣ, които има да надвива. А всѣка вечеръ ще погледне на дѣлото, което е извършилъ прѣзъ деньтъ, за да упражнява върху себе морална критика, да упознае сторенитѣ грѣшки, да си запомни непрѣдвиденитѣ мжчнотий и да сравнява силата на намѣрението съ начинътъ на извършванието. Той ще се попита, както *Секстий*: „коя отъ своитѣ злини си по-

правиль днесъ, на коя грѣшка си се въспротивилъ, въ кое отношение си станжлъ подобъръ?“ —

Человѣкъ, който се стрѣми къмъ усъвършенствование самага себе, ще употрѣби и друго едно срѣдство, за да живѣе справедливо и добродѣтелно, което се прѣпоръчва отъ извѣстний *Хуфеландъ*. *Memento mori* (припомняй си, че ще умрешъ), споредъ него много лжти посочва на *memento vivere* (припомняй си, че живѣешъ).

Хуфеландъ именно казва: „При всѣки съмнителенъ случай, при всѣки въпросъ, дали нѣщо е справедливо или не, трѣбва да мислишъ тутакси на послѣдний часъ на живота; и постави си въпроса: дали ти тогава щѣше така или инакъ да постъпишъ? Една радостъ, едно наслаждение, при което можешъ мирно да мислишъ за смъртъта, е сигурно невинно. Ако си разлютенъ нѣкому, или ако имашъ охота да си отмъстишъ за едно докачение, то трѣбва само да помислишъ на онзи послѣденъ часъ и на обстоятелството, което ще се яви тогазъ,—и азъ могъ да ти гарантирамъ, че ще ти минжтъ тутакси ония враждебни идеи. Причината на това е, защото чрѣзъ промѣнението на сѣзната се отмахватъ всичкитѣ дрѣбни и егоистически интереси, които обикновенно ни управляватъ. Всичко получава отъ веднжжъ свой дѣйствителенъ образъ, свое дѣйствително отношение; измамата минава, а сжществото остава“. Така говори този славенъ лѣкаръ и голѣмъ приятель на челоуѣчеството — *Хуфеландъ*.

Онзи челоуѣкъ, който се занимава съ култивиране самага себе, ще съблюдава и онова правило на живота, което стоеше съ пълно право вече у старитѣ Елени най-високо, т. е. *избѣгвай лошото другарство и търси доброто!*

Да видишъ лошо или добро, това значи, да

подражавашъ вътрѣшно доброто или лошото; и ако става това често, то лесно се образува, чрѣзъ туй неволно упражненіе на психически-тъ органи, *тенденцията* или намѣрението за подобно мисленіе и дѣйствиување, особено ако нѣма постоянно дѣйствиущи противни сили. Слѣдователно, който не може или не иска по тази или онази причина да напусне нѣкое другарство, ако и да е разбралъ, че не е добро въ морално отношение, той поне трѣбва постоянно да храни антипатія срѣщу лошитѣ качества на другаря си и трѣбва да критикува постоянно отъ морална точка зрѣніе неговото поведене. По такъвъ начинъ той ще прѣпятствува, да се развиватъ лошитѣ навици. И тѣй, ако неговитѣ морални принципи сж достатъчно силни, той може подъ извѣстни обстоятелства да постигне даже морално унапрѣждане отъ такъво едно другарство.

Добро или зло общество има както между хората, така и между книгитѣ. Слѣдователно и въ това отношение ще трѣбва да съблюдаваме горното правило. Ний ще четемъ съчинения на познати добри автори (като на примѣръ на Сенека, Марка Аврелия, Епиктета, Плутарха и тѣмъ подобни), и ще послѣдваме съвѣтътъ на първий: всѣкога чети припознатитѣ (автори *)! Да четешъ малко съ разумъ, е много по-добрѣ, отъ колкото много безъ разумъ. Има хора, които сж станали, „глупави“ отъ многото четене безъ разумъ. Имай за принципъ: колкото е възможно да четешъ най-доброто; най-доброто отъ

*) *Probatos semper lege! — Seneca*

венчкитѣ врѣмена; полегка, съ размишлявание и даже — до колкото е умѣстно — съ оппозиция!

Такъвъ чловѣкъ, който честно се грижи за усвѣршенствување самага себе, е сключилъ истинско приятелство съ себе си. Той уважава себе си и съвѣстѣта си. Той се ерѣми да се образува така, щото може да има любовь къмъ себе си. Той е искренъ къмъ себе си и вѣренъ въ това, каквото си е обѣцалъ самичкъ; и за това има довѣрие къмъ самага себе. Вжтрѣшний редъ, миръ, спокойствие и съгласие сж онази благословия, която е слѣдствие на сериозно, искрено и трайно култивиране самага себе. А именно въ това се състои нашето щастие въ живота.

§ 20.

Погледъ върху свѣршений материалъ.

Ний виждаме, че моралътъ или по-добрѣ всеобщитѣ принципи на морала, не сж нищо друго, освѣнъ специаленъ резултатъ на социални факти, едно отражение на най-важнитѣ закони на социалната организация.

Дѣйствително, единственното обективно основание на моралнитѣ принципи — поне на тѣзи, които принадлежатъ на всичкитѣ страни, на всичкитѣ врѣмена, и които сж названи вѣчни, неизмѣняеми, битни, — не е друго нищо, освѣнъ организация или вжтрѣшно устройство на обществото; не е друго нищо, освѣнъ законитѣ, които управляватъ това устройство и неговитѣ естествени функции.

Едно нарушение на тѣзи закони тутакси се осѣща като една мжка или морална болка, като едно

дѣйствиe лошо или неморално, несправедливо, или даже като едно прѣстъпленіе. Това сѣ стѣпенитѣ и измѣненіята на едно и сѣщо явление.

Правото се вижда тукъ като единъ естественъ клонъ на морала, като единъ сборъ отъ извѣстни социални явления. Юридическата наука доказва, че законодателство значи: не изнамѣрване, въображение сътворение, нѣ отъкриваніе. Въ исторіята на правото ний имаме до извѣстна стѣпень единъ кабинетъ на естественната исторія на обществото, единъ видъ социаленъ музей, гдѣто не може челоуѣкъ достатѣчно да се спира и да прави сериозно изучаваніе.

Това може да се прилага така сѣщо на исторіята на морала, който е основа на правото или подобрѣ сѣщинското право, взето отъ една по-висока точка зрѣніе.

Моралътъ, когото изучавахме, трѣбва да се нарече тоже и „социална хигиена.“ Наукитѣ и правилата на морала сѣ дѣйствително правила на хигиената и на запазваніето не индивидуално, нѣ социално. Въ тая смисълъ не е имало никога, нито ще има индивидуаленъ моралъ. Моралътъ и хигиената, изучавани като науки, отражаватъ ясно:—единия организация социална, другия—организация физиологическа. И тѣ взети заедно образуватъ най-важний клонъ на практическитѣ науки. Моралътъ служи непосредствено за запазваніето на обществото, а посрѣдствено за запазваніето на това, което днесъ наричаме „социаленъ челоуѣкъ“. Хигиената служи за запазваніето на индивидуума, на физически челоуѣкъ и чрѣзъ него за запазваніето челоуѣчески родъ.

Нарушеніето на единъ принципъ на морала се осѣща въ социалното тѣло като несправедливостъ (неприятностъ), тъкмо по сѣщій начинъ, както се осѣща едно докаченіе на правилата на хигиената въ живото тѣло като физическа болка. Ако се повтори нарушеніето на морала, то настѣпва непрѣменно едно трайно положение на социалната корупция (гибель); както и правилата на хигиена-

та, ако се нарушѣтъ или докачѣтъ, се отмѣстява всѣкога чрѣзъ появяване на болки.*)

Да се наблюдаватъ правилата на морала—казваме повторно—отъ това зависи благощастнето на цѣлото чловѣческо общество. То щѣше да пропадне, ако би да се нарушѣтъ тѣзи правила въобще, а то ще достигне до по възможности най-високо благощастие, ако тѣ се изпълняватъ точно на всѣкъдѣ.

*) Споредъ *De Roberty: „La Sociologie,“* стр. 6 и сл.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Душевна свѣтлина безъ моралъ е упропастителенъ огънь; богатство безъ моралъ води къмъ пагуба; сила безъ моралъ се прѣобръща въ тиранство. Просвѣщението, богатството и силата, ако имъ лицеува моралътъ, ставатъ троенъ изворъ на нещастия: неморалността кара въ пѣтя на лошото; просвѣщението и богатството умножаватъ сръдствата, а силата огстранява всички прѣпятствия.

Може ли да се мисли едно по-страшно чудовище отъ онова, което силно желае лошото, и умѣе по хиляда начини да го произвежда, а при това разполага съ сръдства отъ всекаквъ видъ и надвива всеко съпротивление? —
Балмесъ.

При свършванието на учебника искамъ да дамъ нѣкои общи правила за живота, които слѣдватъ отъ части отъ теорията, развита въ настоящата книга, отъ части отъ опитността на велики и славни мъже*)

Да захванж съ познатото изречение на седемьтѣ старо-гръцки мъдречи. Въ тѣхъ ще намѣримъ висока мъдрость, която обаче не е достатъчна, за да послужи за общо ржководство прѣзъ живота. Галесъ казва: „познай себе си.“ Солонъ: „нищо прѣмногo“. Питтакъ „спестявай врѣмето“. Биасъ: „повечето хора сж лоши“ Креобулъ: „умѣренността е най-доброто“. Хилонъ: „за да загубишъ, ставий поржчителъ“. Периандъръ: „за всичко трѣбва упражнение“. Изреченията на Галеса и Солона бѣхж написани на Делфийския храмъ и се считахж за самата сжщностъ на мъдростта прѣзъ нѣколко вѣкове.

*) Видъ: „*Kat. der Moral und Politik.*“ стр. 1—4.

Тѣзи изречения дѣйствително съдържатъ въ себе си най-високото морално съвършенство, до което човѣчеството е могло да достигне, прѣди да е съзнало задължението си къмъ човѣколюбието.

Мойсей Менделсонъ схваща вече опрѣдѣлението на човѣка въ по широка смисълъ, като казва: „Да търнешъ истината, да обичашъ хубавото, да искашъ доброто и да вършишъ най-доброто.“ А Силвио Пеллико нагласява изискванието на човѣколюбието малко едностранно, като казва: „Високото звание на човѣка е да обича, да чувствува и да подпомага.“ Подобно говори и Гете, като подканва: „Бжди благороденъ, готовъ да подпомагашъ и добъръ“.

Прѣвъсходни сж думитѣ, които казва майката на рицаря Баярда, когато той дванадесетъ годишенъ се раздѣля отъ нея, за да постъпи на служба при херцога Савойскій: „Азъ ти прѣпоръчвамъ искрено, както може само една майка да прѣпоръчва на дѣтето си, три нѣща; ако ти ги изпълнявашъ, можешъ да бждешъ сигуренъ, че ще живѣешъ славно въ тоя свѣтъ. Първото е: да обичашъ Бога, да се боишъ отъ него и да му служишъ. Второто е: да бждешъ вѣжливъ къмъ всички и да се пазишъ отъ всѣка гордостъ (надмѣнностъ). Бжди скроменъ и услужливъ. Не клѣвети и не лъжи. Бжди умѣренъ въ ядение и пиение. Бѣгай отъ завистьта, която е единъ грозенъ порокъ. Не ставай ласкателъ, нито интригантъ. Бжди постоянно честенъ въ говорението и въ дѣлата, и си стой на думата. Помагай на бѣднитѣ вдовици

и сирачета, и Богъ ще ти заплати. А третето е: да употребявашъ благо, съ което Богъ те е надарилъ, за доброто на бѣднитѣ.“ Всичката тая наука се съдържа въ изречението на Исуса Христа: „Обичай Господа Бога твоего отъ цѣлото си сърдце и душа! Това е най-главната и най-голямата заповѣдь. А втората равна на нея е: обичай ближния си, като самага себе!“ Въ тия думи виждаме всичкитѣ длѣжности на челоуѣка въ най-широкъ размѣръ. Защото любовта къмъ Бога съдържа: почитанието къмъ една най-висока и свѣрхчувствена сила и довѣрието къмъ мждростъта и справедливостъта въ всемирния порядкъ; надѣждата за едно по-добро, по-пълно сществуване; стрѣмленieto къмъ едно по-високо съвѣршенство; любовта къмъ доброто и хубавото; вѣрата въ идеалнитѣ блага на челоуѣчеството. Ако уважаваме тѣзи идеални блага надъ всичко, то значи, че сме господари на нашитѣ желанія и страсти; че обичаме истинността, че прѣзираме всичкитѣ излишества на живота и че сме постоянни въ търпението; то значи надвиване страха отъ смъртъта, спокойствие на душата и умѣренность въ всичкитѣ нѣща; то значи още да водимъ борба срѣщу суровий матриализмъ.

Второто прѣдписаніе, че трѣбва да обичаме ближния, както самага себе, значи самоотвържение, дѣятелна и пожъртователна любовь къмъ ближния, сирѣчь борба срѣщу егоизмътъ; то съдържа всичкитѣ наши длѣжности къмъ съвокупността, както и къмъ отдѣлнитѣ челоуѣци; то значи пълно уважение

личносттата, както и собствеността на ближнитѣ ни, и задължението да се грижимъ за тѣхното добро, даже и съ пожертвувание на самитѣ насъ. Това прѣдписаніе, като ни възлага не само най-строгата честностъ, справедливостъ и безкористностъ, нъ и най-високата деликатностъ и най-свѣтното почитание на правата и особеноститѣ на другитѣ, — съдържа тоже всичкитѣ ония качества, които съчиняватъ истинския мъжъ и *gentleman* (честенъ характеръ.)

Длъжноститѣ, които ни възлага първата часть на прѣдписанието, бѣхж познати тоже и въ старитѣ вѣкове и се упражнявахж при различни културно доста напрѣднали народности прѣди християнското врѣме, та достигнахж до едно развитие, което може да се сравнява съ християнското възврѣние. Нъ това, което съдържа втората часть на прѣдписанието, сирѣчь челоуѣколюбието, е лицеувало на старитѣ вѣкове; християнството призна това като общъ принципъ и го осъществи. Именно този принципъ даде на християнството високото му значение и сила; той му осигури распространението и ще го запази до край. Въ тоя принципъ се намира вжтрѣшната сила на християнството.

Ако би ний да живѣемъ въ единъ идеаленъ свѣтъ, въ който всички да слѣдваме прѣдписанието на евангелието, тогазъ нашій животъ щѣше да бжде много простъ и лесенъ, безъ стълкновения и навѣрно безъ двоумение и отегчение. Нъ фактъ е, както казва Биасъ, че „повечето хора сж лоши,“ и както казва Ювеналъ: „добритѣ сж рѣдки“.

Ний всички подъ властѣта на нашитѣ егостически побуждения трѣбва постоянно да се боримъ съ собственитѣ си страсти и съ тия на другитѣ; така никога доброто, истинното и хубавото не може да произлѣзе чисто и безусловно. По тоя начинъ живота прилича на една постоянна борба за тия добрини срѣщу егоизма и срѣщу стрѣмлението къмъ наслаждения; и за туй се изисква отъ индивидуума, да има чиста воля, да почита идеалитѣ, да е постоянно прѣдостороженъ и внимателенъ, за да може да надвие въ тая борба.

Искусството, което прѣди всичко трѣбва да учимъ, е—какъ да живѣемъ. Струва ми се, че не е добръ да считаме живота си само като приготвление за смъртъта; по-мѣдро е, да го наредимъ и употрѣбимъ съ всичкитѣ си сили така, щото да ни даде най-високото съвършенство; а за другитѣ да стане—колкото е възможно—по-благодатенъ. Нека да имаме постоянно прѣдъ очитѣ си не изречението: „припомняй си, че ще умрешъ,“ нъ „припомняй си, че живѣешъ“.

Искусството да живѣешъ добръ, да си щастливъ и добродѣтеленъ, изисква прѣди всичко да съблюдавашъ оная абсолютна заповѣдь: обичай Бога надъ всичко и ближния, като самага себе! На неж се основаватъ всичкитѣ необходими морални длѣжности, които трѣбва да упражнявашъ, ако искашъ да бѣдешъ честенъ и спразедливъ. За ржководство при това служи нашето религиозно осѣщание, тънкостьта на нашето чувствовање за доброто и хуба-

вото; ний трѣбва да се стрѣмимъ, да сме дѣйствително добри, а не да се прѣструваме за добри, и да получаваме собственото си одобрене, както и уважението на честнитѣ и справедливитѣ хора.

Да живѣемъ добръ (справедливо) се улеснява чрезъ обстоятелството, понеже само така можемъ да живѣемъ щастливо. Само въ вѣрата въ идеалнитѣ блага и въ стрѣмленieto къмъ тѣхъ, въ самонадвиганieto и самоотвържението, въ постоянството, въ прѣзирание на нищожеството и въ умѣренността се намира гаранцията за щастieto, даже и — за самия животъ. Вѣчна ще остане истината: скоро ще се унищожи онзи, който живѣе злѣ, а дълго ще съществува онзи, който живѣе справедливо.

СЪДЪРЖАНИЕ.

	Стр.
Прѣдговоръ	Ш.
Въведение	1
Важность на етиката	7
Обемътъ, съдържанието и разпрѣдѣленieto на етиката	10

ОТДѢЛЪ ПЪРВИ

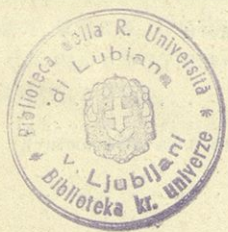
Основание

§ 1. Моралнитѣ идеи и принципи	19
§ 2. Анализисъ на понятието за доброто и лошото въобще	23
§ 3. Най-върховното добро	26
§ 4. Добро за отдѣлния и добро за обществото	30
§ 5. Обществени интересъ и индивидуумътъ	33
§ 6. Егоизмътъ не бива да се земе за основа на морала .	37

ОТДѢЛЪ ВТОРИ

Развитие

§ 7. Понятие за длъжността	49
§ 8. Понятие за добродѣтелята	57
§ 9. Распрѣдѣление на добродѣлитѣ и на длъжноститѣ .	62
§ 10. Длъжности къмъ себе си	69
§ 11. Длъжности къмъ другигѣ	89
§ 12. Справедливостъта	92
§ 13. Благодарностъта	97
§ 14. Притѣжанието	100
§ 15. Вѣрностъта	104
§ 16. Правдата	108
§ 17. За защитата на животнитѣ	113
§ 18. Благоволенieto	116
§ 19. Длъжностъ на моралното култивирание самага себе	122
§ 20. Погледъ върху свѣршени материялъ	130
Заклучение	133

COBISS 2042200

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

00000439538

